

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

QARSHI DAVLAT UNVERSTETI

GEOGRAFIYA KAFEDRASI

TOPONIMIKA VA GEOGRAFIK ATAMASHUNOSLIK

MA'RUZALAR MATNI

Tuzuvchi: A.Mamatov

Qarshi 2007 yil

Taqrizchilar: Filologiya fanlari nomzodi professor T. Nafasov

pedagogika fanlar nomzodi geografiya
kafedrasining dots. A.Hayitov

KIRISH. TOPONIMIKA VA GEOGRAFIK ATAMASHUNOSLIK FANLARINING GEOGRAFIYA MUTAXASSISLIGI TAYYORLASHDAGI AHAMIYATI

5440500 – Geografiya bakalavr ta'lim yo'nalishi Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy Universiteti tomonidan ishlab chiqilgan . O'zbekiston Respublikasi Oliy va O'rta Maxsus ta'lim vazirligining 54-sonli buyrug'i bilan 2002 yil 21-fevralda tasdiqlanib o'quv jarayoniga tadbiq etilgan Davlat ta'lim standartida toponimika o'quv fani vazifasi va maqsadiga toponimik terminlarni talqin etish, O'zbekistonda toponimika va geografik atamashunoslikning rivojlanish tarixi, geografik nomlarning tiplari, geografik atamalarning mazmunini tahlil va boshqa masalalarni ta'limda o'rganish ta'kidlab belgilangan. O'zbekiston Respublikasining davlat tili to'g'risidagi qonuni (1989 yil) O'zbekiston davlat tili haqidagi qonunga o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritish to'g'risida (1995 yil 21-dekabr) O'zbekiston Respublikasida ma'muriy-hududiy tuzilish toponimik ob'ektlarga nom berish va ularning nomlarini o'zgartirish masalalarini hal etish to'g'risida qonuni (1996 – yil 30-avgust)

O'zbekiston Respublikasidagi ,-hududiy birliklar, aholi punktlari, tashkilotlarga va boshqa toponimik ob'ektlarga nom berish ishlarini tartibga solish to'g'risidagi 2004 – yil 11-avgust 383-sonli Vazirlar Mahkamasining talabidan kelib chiqib joy nomlarining muayyan tarixiy lisoniy va joyning antropogen o'zgarishidan oldingi tarixi va tabiatining bo'rtik qirralarini o'zida muhrlangan geografik nomlarni asrash , milliy qadryatlarning tarkibiy qismi sifatida ta'lim va tarbiyada foydalanish masallari alohida ta'kidlangan ta'limning milliy dasturi talabiga muvofiq O'rta maktab geografiya ta'lim DTS da “Geografiya butun yer sayyorasining tabiati, xo'jaligi va aholini bir butun o'rgatishga mo'ljallangan yagona o'quv predmeti ekanligi alohida takidlanganki, sayyoramizdagi barcha geografiik ab'ektlarning nomlarining faqat joylashuvini bilish bilan chegaralanmasdan nomlar tarixi va manosi bilish – geografiya faning qiziqarli fan degan ramziy ta'rifini oqlaydi”. Zero, geografiya mutaxassisligi geografik ob'ektning tarixi, tabiiy xususiyati hozirgi holati , geografik o'rni, qaysi xalq tilidan olinganligini bilish geografiya faning ommabobligini orttiradi. Umuminsoniy madaniyatning tarkibiy qismi bo'lgan geografik madaniyatni va geografik dunyoqarashni yoshlarda shakllantiradigan geografik ta'limda ustivor ahamiyat kasb etadi.

Shunday ekan , geogrif - bakalavr tayyorlashda toponimika va geografik atamashunoslik muhim ahamiyat kasb etadi. Vatanparvarlik va bag'rikenglik hislatlarini ham o'zida mujassamlagan milliy istiqlol mafkurasining o'qituvchilar oldiga qoygan talab ham shunda.

BIRINCHI MA'RUZA: TOPONIMIKA VA ILMIY ATAMASHUNOSLIK FANING OB'EKTI, PREDMETI, VAZIFASI GEOGRAFIYA UCHUN ULARNI BILISHNING ZARURIYATI

REJA:

1. Toponimika faning ob'ekti , predmeti, vazifasi
2. Toponimikaning tayanch tushunchalari, ilmiy atamashunoslik
3. Geografik nomlarni bilishning zaruriyati.

Tayanch tushuncha va iboralar.

Toponimika, toponim, urbonim, toponimst, etnonim, gidronim, oronim
Geografik ob'ektlarning - materik okean, dengiz, qo'ltiq, ko'rfaz, tekislik, tog', shahar, qishloq, mamlakat, region va boshqa yer sharidagi ob'ektlarning nomlari – atoqli otlar bo'lib, ularni toponimika fani o'rganadi. Aslida geografik ob'ektlar ma'lum bir mazmunga ega bo'lib, ularning joylashuvi muayyan xususiyati, aniq bir xalq tilidan olingan so'z bo'lib muayyan tarixiy sharoit yoki voqiylik munosabati bilan atalgan. Yer sharidagi geografik ob'ektlar toponimikaning fan sifatida o'rganish ob'ekti. Geografik xaritalardagi va xaritalarga aks ettirilmagan mahalliy ob'ektlarning atoqli otlari toponimikaning o'rganish ob'ekti. Nomlarning paydo bo'lishi ularning tahlili, fanning predmeti. Har qanday fan boshqalaridan ko'pincha farq qiladigan qonun qoidalari , iboralar yoki alohida terminlari istifoda etadi. Chunonchi, geografiyada zona mintaqqa iqlim meteorologiya, atmosfera, landshaft geografik qobiq kabi soz va terminlar aniq bir jarayon hodisa, qonun va tushunchalarni ifodalaydi. Bular geografiya ilmining ilmiy atamalari yoki terminlari ularning ma'no va mazmunini bilish ilmiy atamashunoslik hisoblanadi. Ilmiy terminlar ba'zan atoqli otli geografik ob'ektlarning nomidan terminga aylanishi mumkin. Geografik atamashunoslik geografiya faning aniq bir hodisasi yoki jarayonning mohiyatini ifodalagani uchun ularning ta'rifi va izohatini tuzish ilimiy geografik atamashunoslikning predmeti hisoblanadi. Qadimgi turkiy so'z bo'lgan adir tog' etagidagi muayyan yo'nalishga ega bo'lmagan tepaliklar marjonini bildiradi. Al'p o'tlog'i mintaqasi - lotincha o'zanli oq rangli tog' manosida bo'lib, baland tog'larning muzliklar yonidagi sero't maydonlarini ifodalash uchun ishlatiladi. Al'p o'tlog'i mintaqasi – tog' o'rmondan balandlikdagi doimiy muzliklardan pastdagi maydonlarda joylashgan o'tloqlar bo'lsa, al'p relefi baland tog'lardagi sovuq nurash parchalangan qoyali rel'ef Al'p burmalanishi – eng keyingi geologik davrlarda – paleogin, neogen davrlarda burmalanish shakllangan baland tog'lar mintaqasiga nisbatan ishlatiladi. Iqlim muayyan joydagi ob-havo sharoitining uzoq davrlar - fasllar, yillar, o'n yilliklar ichida davriy tebranib turishini bildiradi. Iqlim qadimgi yunon tilidagi “Klimat” so'zining arabcha tilidagi tallaffuzi. Arestotel, Yevdons va boshqa antik davr (446-576) yunon olimlari Yerning shaklda bo'lganligidan Yer kengliklarida

Kunduz yoritilish va isitilish mintaqalarini ifodalash uchun ishlatganlar. Egilish qiyshayish manosiidagi klimat so'zi Quyosh nurlarining turli kengliklarda bir xil burchak bilan tushmasligi va shuning natijasida kunduzning uzunligi o'zgarib, isitish burchak tushush burchagining tikligi kamayishi bilan kamayib borganligini ifodalash uchun ishlatilgan.

Quruqlikdagi geografik ob'ektlar – tog' daryo tekislik ko'l, qirlar, buloqlar, va boshqa nomlarning makonda va vaqt moboynida mujassamlashuvi haqida bilim berish o'quv fani fazifasiga kiradi. Tabiiy va ijtimoiy iqtisodiy ob'ektlarning nomlari malum makonda hududda va akvatoriyada va muayyan davrlarda hamda aniq bir tilda- muayyan tarixiy voqiylik hodisa bilan bog'liq bo'ladi. Shuning uchun toponimika fanida geografik ob'ektlarning atoqli oti - toponim – tabiiy hususiyat, lisoniy – milliy jihat va tarixiy geografik yodgorliklar deb qaralishi zarur. Aynan shu lisoniy tarixiy va geografik xususiyatlar tahlil etilsa geografik nomlarni ahamiyati burtik namoyon bo'ladi. Geografiya fanining o'rganish jarayonida geografik atoqli otlar – toponimlar va fanning qonunlari, tushunchalari mmazmunini izohlaydigan termin va iboralarning mazmunini – izohatini bilish talab etiladi. Toponimika va geografik atamashunoslik huddi shular haqida bo'lajak geogriflarga bilim beradi. Ko'plab geografik nomlar bilan ish ko'rishga to'g'ri keladi. Osiyo, Yevropa, Amerika, Avstraliya, Afrika Antraktida , Shimoliy Muz okeani, Atlantika, Hind va Tinch okeani materik ko'tarilmalari va okean botiqlari planetar makrotoponimlar manosi atalish tarixini bilish geogrif uchun zarurat bo'lish qatorida , kichikroq - mikrotoponimlarning nima uchun shunday nomlanganligini bilish geogrifning kasbiy burchi. Borsa –Kelmas, Mingbuloq, Qoraxotin, O'yoqog'itma, O'lik dengiz Aniba, Ajal vodiysi kabi o'rtacha kattalikdagi botiqlarning nomlanish tarixini bilish geografiya fanlarining ommabop va qiziqarli jihatlarini ta'minlaydiki toponimikada shu tahlid biroz erishroq etiladigan toponimlar o'rganiladi. Shu bilan birga tabiiy fanlarning tayanch tushunchalari bo'lgan geoid, geografik qobiq biosfera, litosfera, troposfera, landshaft, landshaft qobig'i, ekalogiya, biosfera, gidrosfera, geosinklinal platforma, qalqon, antikliza, antiklinal, sinklinal, transgritsiya eperogenik, regreitsiya, fiord, shelf ekosestema, fiyon, bora, samum, eroziya geosestema va boshqa tushuncha va iboralar borki, bunday ilmiy atamalarning mazmun – mohiyatini bilish bilan birga bu so'z birikmalarini kim tomonidan birinchi bo'lib, kim tomonidan va qachon fanga olib kirilganligi haqida ham fikr yuritish toponimika va geografik atamashunoslik faning vazifasiga kiradi deb hisoblaymiz sayyoramizdagi eng yirik makrotoponimlar, mezotoponimlar bilan birga sharq O'rta Osiyo O'zbekiston hamda respublika regionlari geografik nomlari geografik tarixiy va lisoniy toponimik tahlil etiladi. Toponimlar tahlilida ularning geografik jihatlarini - o'rni tabiiy geografik ijtimoiy iqtisodiy geografik hususiyatlari – qiyofasi fel atvori rangi soni o'lchamlari qanday mujassamlashuviga urg'u berish asosiy vazifalardan biri. Geografik xaritalar butun Yer sayyorasini ayrim olingan bir

mamlakatni ham bir butun idrok etishga mo'ljallangan chizma vositalaridir. Ma'lumki aniq bir regionning Yer yuzasida qanday geografiy ob/ektlar bir – biriga nisbatan qanday joylashganligini shu geografiy o'rni tufayli boshqa shu taxlit ob'ektlardan o'xshash jihatlarga ega bo'lishi va boshqalardan farq qilishi masalalarini geografiya fanlari o'rganadi. Ob'ektlarning geografiy joylashuvini inson tafakkuri ixtiro etgan chizma vositalar geografiy xaritalar bo'lib bu noyob ixtiro aslida matematik qoidalar asosida tuzilishini hamma biladi. Insoniyat hayotida beqiyos katta ahamiyat kasb etadigan geografiy xaritalarni esa atoqli otlardan iborat bo'lgan joy nomlarisiz tasavvur etish mumkin emas. Zero joy nomlari yozilmagan bunday xaritalar shartli belgilar tasvirlangan chizmalardan boshqa narsa bo'lmay qoladi. Shunday ekan geografiy nomlarning joylashuvda mujassamlashgan atoqli otlar tushirilgan chizmalar geografiy – xaritohrafiy matematik mazmun kasb ertadi.

Atoqli rus olimi N.I.Nadyojdin "Yer bamisoli bir kitobdirki, unda insoniyat tarixi geografiy nomlar bilan bitilgan" deb toponimlar ahamiyatini ta'kidlagan bo'lsa nomlarni "Yer tili" deb tariflagan. Hozirgi zamon o'zbek milliy geografiyasining asoschilaridan biri, ilmiy merosimizning tolmas tadqiqotchisi va targ'ibotchisi Hamidulloh Hasanov "Joy nomlarini tabiat, tarix, hayot insoniyat ko'zgusi desa bo'ladi" deb yozgan edi.

Geografiy nomlar haqidagi ilm bo'lgan toponimika asosan uch fan – tilshunoslik, tarix va geografiya fanlarining manfaatlariga tutashgan yo'nalishlarida vujudga kelgan. Qadimgi yunon tilidan tarjima qilinganda Topos-joy, nomos-nom "Joy nomi" mazmunini beradigan toponimika muayyan tildagi geografiy nomlarni to'plash ularning rivojlanishi, o'zgarish tendensiyalarini areallarini aniqlash nomlarning muhim leksik- semantik xususiyatlarini yoritish toponimik lug'atlar tuzish joy nomlari transkriptsiyasi (nomlarni og'zaki nutqdan yozuvda ifodalash boshqa tillardagi nomlarini ona tili qoidasi asosida yozish) kabi masalalarni tadqiq qilish bilan shug'ullanadi. Sayyoramizdagi har qanday geografiy o'z atoqli nomiga ega bo'lib, ularni toponimlar deb yuritiladi. Joy nomlarining sirini bilish uchun toponimika fani bilan shug'ullanish kerak. Joy nomlarini tadqiq etuvchi mutaxassislar toponimstlar bo'lib, har bir geografiy ob'ektning turini geografiy tahlil etishda maxsus ilmiy tushunchalardan foydalaniladi. Yer yuzasi rel'efining nomlari - oronim daryo, buloq, ko'l, botqoq geografiy nomlar gidronimlar qabila xalq elatlar nomi-etnonimlar, umuman joy-tekislik-yuza nomlari- urbonimlar kishilar ismi shariflari qo'yilgan nomlar – patronimlar deb yuritiladi. Bazan patronimlar – antpatronimlar deb yuritiladiki, bunda kishilarning laqabi, taxallusi, ismi va oilasi nomi bilan bog'liq bo'lishiga diqqat qaratiladi.

Toponimiya - ma'lum hududdagi joy nomlarining yig'indisi

Geografiy nomlar haqidagi toponimika tilshunoslik tarix va geografiya fanlari o'rtasida oraliq fan bo'lsada Yer haqidagi fanlarga – geografiya

geologiya, biologiya fanlariga ancha yaqin muammolarni baxs etadi. Chunki joy nomida uning geografik o'zini tabiiy xususiyati boshqalardan ajralib turuvchi alomati, ijtimoiy – iqtisodiy holati kabi jihatlar muhrlangan bo'lishi mumkin.

Har qanday fanning o'z nomi, bu atama qanday manoni anglatishi, bu nom birinchi marta qayerda paydo bo'lganligining o'zi ham bir tomondan geografik ikkinchi tomondan toponimika ekanligini ko'rsatadi. Geografik nomlar haqidagi fan bo'lgan toponimika sayyoramizning aniq hududining tuzilishi va xususiyatini o'rgatish bilan shug'ullanadigan geologiya, geomorfologiya, biogeografiya fanlari bilan chambarchas bog'liq. Zero geologiya Yerning ichki xususiyatlarini qazilma boyliklarini aniqlashda tayin bir nom bilan ataluvchi hudud bilan ish ko'rganligi uchun toponimika qonun qoidalaridan foydalanadi, demak geologiya, geomorfologiya va toponimikaning manfaatlarida mushtaraklik bor.

Agar geologik qidiruv ishlari aniq nom bilan ataladigan joy bilan bog'liqligi e'tiborga olimmagan taqdirda ham, bu fanlarda qo'llaniladigan hodisa va jarayonlar ular o'rganilgan joy nomidan olinganligi uchun bu fanlarni toponimika va geografik atamashunoslik bilan aloqa desak bo'ladi. Al'p o'tlog'i, al'p burmalanishi, Kal'dera, vulkan fiord kabi atamalar aslida toponimlardir. Demak har qanday ilmlarni aniq lug'at tarkibi – ilmiy atamalar bo'lishi nuqtai nazardan atamashunoslik tilshunoslikning aniq bir yo'nalishi sifatida tilshunoslik bilan bog'liq.

Toponimlarni o'rganishning eng muhim amaliy ahamiyatlardan biri kartografiya uchun nomlarni xaritada tasvirlash diyish mumkin. Chunki geografik ob'ektlarning nomlari xaritalar mazmunining asosini tashkil etadigan nomlar avvalo xaritalar yozivi, sifatida mujassamlashadi. Bularni amalda bajarish uchun xaritalarni tuzish bilan bog'liq dalada va laboratoriyada nomlarni aniqlashga qaratilgan bir qancha ishlarni bajarish talab etiladi. Nomning joyda qanday atalishi, uning qaysi tilda qanday atalishi, uning qaysi tilda qanday manoni anglatishi, qanday talaffuz etilishi va yozuvdagi imlosi bilan aloqador ishlarni jumlasidandir. Bir qancha murakkab ishlarni o'z ichiga aniq aniq xususiyatlari haqida ma'muriy berilsa geografiyaning jozibadorligi ta'minlanadi.

xususiyatlari haqida ma'muriy berilsa geografiyaning jozibadorligi ta'minlanadi.

oluvchi ushbu jarayon toponimika qonun qoidalari asosida amalga oshiriladi. Chunki natija xaritada nomdan foydalanish maqsadini ko'zlaydi. Nomlarni aniqlash kartografik amaliyotida qo'llash metodikasi toponimikaning maxsus tarmog'i - kartografik toponimika deyiladi. Ushbu misol toponimika geografiya fanlari bilan uzviy bo'g'liq bo'lishini isbotlaydi. U geografiyaning bir tarmog'i sifatida amalda qo'llanilganini bildiradi.

Geografik talimning o'ziga xos qirralari ko'pchilik bo'lib, hoh oliy ta'limda bo'lsin, hoh umumiy o'rta ta'limda bo'lsin, umuminsoniy madaniyatning tarkibiy qismi bo'lgan geografik dunyoqarash va geografik madaniyatini faqarolarda shakllantirishdir. Sayyoramizning istalgan joyida ro'y berayotgan tabiiy iqtisodiy siyosiy voqeylik va hodisalarning makonini aniq tasavvur etish geografik dunyoqarash hisoblanadi. Materik okean davlatlarning joylashgan o'rni qiyofasi ozmi-ko'pmi tabiiy va iqtisodiy ijtimoiy xususiyatlari haqida ma'lumotga ega bo'lib, ularning o'rni haqida tasavvurga ega bo'lishi geografik madaniyatdir.

Geografik dunyoqarash va madaniyat albatta joy nomlari- toponimlar orqali mujassamlashgan. Shunday ekan geografik ob'ektlarning nomlari toponimlarni asosan geografik ta'lim jarayonida bilib olinadi. Toponimikaning geografiya ta'limida o'rganilishining ahamiyati ham shunda. Buning ustiga geografiya ommabop va qiziqarli o'quv predmeti deb sifatlanar ekan tariflanayotgan nomning ma'nosi atalish tarixi aniq xususiyatlari haqida ma'muriy berilsa geografiyaning jozibadorligi ta'minlanadi.

Geografik xaritalardagi istalgan atqli otlar zahirida tabiat, tarix va lisoniy belgilar oshkora yoki yashirin ekanligini ularni tahlil etish orqali o'rganish mumkin. Eng yirik geografik nomlar makrotoponimlar bo'lib, ularda ayrimlarini tahlil etish fan fan predmeti va vazifasi naqtai nazardan o'rganiladi.

Avstraliya – janubidagi Yer . Avstraliya sharqiy rayon degani . talaffuzi o'xshash bo'lgan bu nomlarda ham lisoniy ham geografik mazmunda umumiylik bor. Avstraliya materigi 1606 yilda Gollandiya sayohatchisi Villeam Yantsizon tomonidan birinchi bor kashf etilgan. Ammo materik nomi bu quruqlik ochilishidan ko'p yillar avval paydo bo'lgan. Gap shundaki Yer kurrasining simmetriyalik qonuniga asoslanib , yerning janubiy yarim sharida beshinchi qit'a borligini bashorat qilganlar va bu quruqlikni - janubdagi nomalum Yer - deb ataganlar. Lotin tilida “Zyud” va “Terra ” so'zlari birikmasidan tashkil topgan Avstraliya atamasi “Janubdagi Yer ” mazmuniga ega bo'lsa-da aslida Yer kurrasining janubiy qutbi atrofida yani Avstraliyadan yanada janubroqda boshqa bir quruqlik Antraktida qat'asi borligini bilmaganlar. Avstraliya kashf etilgan 17 sarda uni yirik orol deb hisoblab, “Yangi Gollandiya” deb yuritganlar. Avstraliya kashf etilgandan keyin A.Tasman va boshqalarning sayohatlari natijasida Avstraliya alohida beshinchi – qit'a ekanligini ma'lum bo'ldi. Endigi vazifa janubiy qutb atrofidagi quruqlikni izlash bo'lganligidan uni kashf etishga urinish kuchaydi. Arktikaning qarama – qarshi tomonidagi quruqlik ham kashf etilmasdan oldin antraktida deb ataldi. Antraktidani birinchi bo'lib kashf etish uchun o'sha davrning eng kuchli debgiz davlati bo'lgan Angliya, Fransiya, Gollandiya kabi mamlakatlarning nomdor dengiz

sayohatchilari harakat qildilar. Antraktidani ochishga jurat etgan debgiz sayyohlari orasida djeymis Kuk ham bor edi.

Geografik kashfiyotlar tarixida juda katta o'rin tutgan uch bora dunyo aylana sayohat qilgan bu jasur ingliz sayohatchisi 1772-75 va 1776-79 yillardagi ikkinchi va uchunchi dunyo aylana sayohatlari davomida janubdagi nomalum yerni – Antraktidani astoydil izlagan . ko'pgina orollar to'plamlarini ochgan Tinch okeaning antraktika doirasida uning kemalari aysberglar orasida qisilib qolib, rosa qiynalgan . Antraktidaga ancha yaqinlashgan bo'lsada uning qirg'og'iga yetib bora olmagan. O'z kundaliklarida “janubda qalin muz bilan qoplangan qahraton sovuq sharoitli orolyoni undan kattaroq quruqlik bo'lishi mumkin, lekin unga etish juda xatarli qo'rqmasdan aytishim mumkinki bundan keyin hech kim men yetgan janubiy kenglikdan janubga o'tishga jurat qila olmaydi. Men yetishgan kengliklardan janubda bo'lishi mumkin bo'lgan quruqlik hech qachon tadqiq etilmaydi “ deb yozgan edi.

1775 yildagi 2-dunyo aylana sayohati vaqtida J.Kuk haqiqiqatdan materik atrofida suzish chinakkam xaf – xatarga to'la edi. Keyinchalik malum bo'lishicha D.J.Kuk janubiy qutb doirasini uch marta janub tomon kesib o'tgan. Hozirgi Amudsen dengizi doirasida janubiy qutbdagi quruqlik qirg'og'igacha bor yo'g'i 200 km. uzoqlikdan o'rgan. Bu jasur sayyoh Gavayi orollarida mahalliy aholi bilan to'qnashuvda 1779 yilda halok bo'ladi. Sayyohning pisandalik bilan aytgan so'zlari Antraktidadani kashf etishning qariyb 45 yil orqaga surdi. 1819-1820 yillarda dovyurak rus sayyohlari F.F.Belinsgauvzen va M.P. Lazarevlar boshchiligidagi “Mirniy va vastok” kemalaridagi sayohat sayyoramizning oltinchi materigi deb Antraktidani kashf etishdi. 1820 yil 28- yanvar Antraktidaning ochilgan kuni sifatida tarix safilariga kirdi. Yer sayyorasining janubiy qutbi atrofida eng janubiy materik kashf etilgan bo'lishiga qaramay Avstraliyaning nomi xaritalarda janubdagi Yer sifatida toponim bo'lib qolaverdi.

Yevropa markazidagi Avstriya davlatining nomi nemislar mamlakati Germaniyaning sharqida joylashgan. Shu bois ham nemischa ibora oster rayx sharqiy rayon mazmunida turdosh otdsan atoqli otga ayklanib kelgan. Bu ikki toponim toqliligidan ko'rinadiki tallaffuzi o'xshash bo'lgan nomlardan geografik jihat tarixiy voqealik hamda lisoniy mazmun o'z ifodasini topish qatorida ma'lum darajada tasodifiylik ham bor. Ammo ko'pchilik geografik ob'ektlar nomlanishida shu taxlit sabablar kelgan emas. Planetamizning eng kata oroli Gellandiya bo'lib, uning maydoni 2176 ming km. kv. Nomi yashil yer dengiz mazmunini beradi. Zero bu orol 867 yilda norvegiyalik sayohatchi Erik Rauda (malla) boshchiligidagi kishilar tomonidan ochilgan. Sayyohlar orol sohiliga borganlarida birinchi bo'lib yashil o'tloqlarni ko'rganlar. Aslida 500-600 m qalinlikdagi muz bilan qoplangan Grelandiya orolini Muzloq Yer nomi bilan atalsa to'g'ri bo'lar edi. Chunki orol

sayyoramizda Antraktidan keyin eng katta muzligi bo'lgan ikkinchi quruqlikdir. Yer sharining 71 % maydoni dunyo okeani bilan band bo'lib, buning yarimni birgina Tinch okean maydoniga tog'ri keladi. Tabiatan eng noting va kuchli dovullar - tropik seklonlar bo'lib turadigan Tinch okeanining nomi Portugaliya sayohatchisi F.Magellan tomonidan qo'yilgan. Kishilik jamiyati tarixida ilk bor - 1919-22 yillardagi sayohati bilan Yerning shar shaklda ekanligini va dunyo okeaning bir butunligini amalda isbotlagan Magellan boshchiligidagi dengizchilar ushbu okeanni suzib o'tish davomida biror marta ham dengiz bo'roni bo'lmagan. Tinch okean toponimi ham Grellandiya toponimi kabi o'z tabiiy geografik sharoitiga mos bo'lmagan makrotoponimlar hisoblanadi. Toponimikadan dastlabki ma'ruzada ushbu nomlarni keltirishdan maqsad nomlanishda tasodiflar bo'lishi mumkinligi bilan birga geografik joylashuv ko'pchilik toponimlar atalishiga sababchi ekanligini takidlashdir. Toponimika va geografik atamashunoslik Yer haqidagi ilmlarga yaqinroq bo'lgan. Yer planetamiz ob'ektlarining geografik xususiyatlarining muayyan jihatlari bilan masalalarni bahs etishi geografik tizimiga kiruvchi fanlardan biri. Chunki geografik nomlar atoqli otlarning gramatik va semantik jihatdan eng mukammal turidir. Zero geografik ob'ektning nomida xalq tilining barcha qonun qoidalarning xususiyatlari aks etadi. Aniq bir tarixiy voqiylikning bo'rtik, etiborini talab etuvchi, esda qolishga qaratilgan jihatlari mujassamlashadi. Xalqning til boyligining muayyan qirralari muhrlangan bo'ladi. Ayni vaqtda xalqning tabiatga, atrof muhitga munosabati, kuzatuvchanligi topib aytiosh donishmandlik, tabiiy hodisa, jarayonlarning ko'z ilg'amas qirralarini ilg'ab olish masalalari mujassamlashgan bo'ladi. Shuni ham alohida takidlash kerak vaqt o'tishi bilan tilshunoslikda ma'lum bir o'zgarishlar - yangi so'z va iboralarning kirib kelishi ayrim so'z va iboralarning jonli til istemolidan chiqiqshi munosabati bilan nomlanishda o'zgarishlar bo'lishi mumkin. Xalq tilidan grammatik va leksik qo'shimchalarni ishlatmaslik tejash qonuniga muofiq nomlanish o'zgarishi mumkin. Odatda ni, ning egalik qo'shimchalarining tejalishidan Shoh Fayzining arig'i - Shofayziariq nomiga, yakkabog'ning daryosi, Yakkabog' daryoga aylanishi mumkin. Elastik toponimlar paydo bo'lishi ham tabiiy hol chunki zamon ruhiga mafkuraga mos ramziy nomlar (Vladikavkaz – kavkazni egalla, Vladivastok – sharqni egalla, Venesuela kichik venetsiya, Nuriston)

IKKINCHI MARUZA: TOPONIMIKA VA GEOGRAFIK ATAMASHUNOSLIKNING FAN SIFATIDA SHAKLLANISH TARIXIDAN.

REJA:

1. Antik davr Yunon – Rim yozma manbalarda toponimikaga oid malumotlar.
2. O'rta asr sharq va yevropa olimlari toponimika va atamashunoslik xususida
3. O'rta Osiyolik olimlarning toponimika va ilmiy atamashunoslik sohasidagi ishlari.

Toponimika geografik atamashunoslik – terminshunoslik va lug'atshunoslik sohasidagi tadqiqot va tasavvurlarning shakllanishi Yer haqidagi fizika, astronomiya, tarix va aniq falsafa fanlarning taraqqiyot tarixi bilan bevosita bog'liq.

Jamiyat taraqqiyot tarixining antik davri (eramizdan oldingi 476 va melodning 446 yillari oralig'i) hozirgi ko'pchilik fanlarning asoslari yaratilgan davr hisoblanadi. Yuqorida takidlanganidek Yer haqidagi ilmlar, xususan geografiya fanlari, uning asosiy iboralari qoida va fanning muayyan tushunchalarini ifodalaydigan so'z va so'z birikmalari ayni shu antik davrda paydo bo'lgan. Toponimikaga doir tushuncha va ma'lumotlar qadimgi yunon – Rim tarixchi va faylasuf olimlarning ishlarida uchraydi. Ma'lumki "Geografiya" atamasi birinchi marta eramizdan oldingi 276-194 yillarda yashab ijod etgan yunon olimi Erosfin tomonidan fanga olib kirgan. Hozirgi Liviya davlati hududi doirasida mavjud bo'lgan Keruna shahrida tug'ulib, bugunki Misrning hozir ham eng katta shahri Aleksandriyadagi o'sha qadimgi davrning eng boy kutubxonasi boshlig'i bo'lib ishlagan Eratosfenning "geografik yozishmalar kitobida" geografiya atamasi bilan birga talay geografik terminlarlar - meridian paralel kabi so'zlar ishlatilgan. Shuni ham takidlash lozimki, hali geografiya so'zi paydo bo'lishdan oldin eramizdan oldingi VI-V asrlarda Melyat shahrida yashagan. Rekatiy shahrida yashagan O'rta yer dengizi va Qora dengiz va boshqa o'sha davr yunonlarning qadami yetgan o'lkalar geografik tasvirini tuzib, ko'plab toponimlar ishlatgan. Tarix faning atamasi Gerodot (Rim respublikasining meloddan oldingi 146-43 yillarda yashagan hukumdori setseronning Gerodotga bergan bahosi) hozirgi o'rta dengiz, Qora dengiz Kaspiy dengizi va ularga tutash joylardagi geografik ob'ektlar toponimlar va o'lkalarning xalqlari haqida ma'lumot bergan. Shu bilan birga hozirgi geografiya fanida yetakchi tushunchalar sifatida ishlatiladigan iqlim, iqlim mintaqasi, Arktika doirasi, qutb doirasi, tropik kenglik shunibng Oyukumena, Sfragrida Gidrosfera, atmosfera, Metiorologiya va boshqa ko'plab tushuncha va iboralar antik davrda ishlatilgan. O'rta dengiza va unga tutash joylardagi geografik ob'ektlarning atoqli otlar Liviya, Atlantida, Tavrida, Pantiya, Semferopol, Odessa, Kalxeda, Reoni, Don, Oks va

boshqa toponimlar qadimgi antik davr va yunon – Rim tarixi davrida paydo bo'lgan. O'rta Osiyoning Yaksart Trajonsaniya kabi toponimlari yunon va yevropa kitoblarida qayd etilgan, lekin bu lomlar asli mahalliy xalq tomonidan qo'yilgan nomlardir. Abu – Rayhon Beruniy Yaksart - Sirdaryoni Hasart deb yozgan. Amudaryodan sharqdagi hududlar yevropa o'rta asr kitoblarida Tronsaksiana , sharq tillaridagi kitoblarda Movorounnaxr (daryo orqasi) deb yuritilgan bo'lsada , mahalliy tilda Vorozjayhun va Vorozrud (daryo orqasi) nomlari bilan ma'lum edi. Buni buyuk alloma Abu-Abdulloh Rudakiy yozib qoldirgan ma'lumotlardan ham ko'rish mumkin.

Gar bilmasang pahlaviy til,
Movorounnaxr aslida Varedrud bil
Deb takidlab o'tgan. (Rudakiy devon 1100 bet)

Toponimika fani alohida ilm sifatida keyingi XX asrda shakillangan bo'lsada tilshunoslik, adabiyot, tarix va ayniqsa geografiya fanlarining rivojlanishi bilan nomlar paydo bo'lishi ma/nosi haqidagi masalalar o'rta asrlarda ijod qilgan olimlarning ishlarida etiborli jihat sifatida qaralgan. Chunki ilm bilan shug'ullangan kishilarning ijodlarida bayon etiladigan voqiyaliklar aniq bir joy, hudud yoki suv akvatoriyasi bilan bog'liq bo'ladi. Bu hudud yoki geografik nomi bo'lib, bu nomning ma'nosi qaysi xalq tilidan olingani qachondan boshlab paydo bo'lgani hamisha qiziqarli bo'lgan. Eng oldingi paydo bo'lgan Osiyo, Yevropa, Liviya (Afrika) , Atlantika kabi makrotoponimlar buning isbitidir. Hozirgi Efrat va Dajla daryolari havzasida yashagan oskriya (finikiya)liklar o'zlari istiqomat qiluvchi yerlarning quyosh chiqishi tomonini Osiyo (Asu) kun botish tomonini Yevropa (Yerib) Afrika nomi melodningt boshida yashagan rimlik geogrf Pomponiy mela uchunchi qit'aning nomini Afrika deb rasmiylashtirgan. Undan oldingi davrlarda yunon olimlari Liviya deb O'rta dengiz janubida Yerlarni atagan. Eramizdan oldingi uchunchi asrda Liviya paydo bo'lgan. Keyinchalik Rimliklar Karfogan (hozirgi Tunis doirasini Afrika deb atagan)

Mashhur rus sayohatchisi va geografiya fani tashkilotchilardan biri P.P.Simyanov - Tyanshanskiyning o'g'li Viniamin Petrovich Semyanov toponimika fani uchun Tyanshanskiy rus toponimika faniga juda ulkan hissa qo'shagn olim. Rossiyada statestika boshqarmasi boshlig'i vazifasida , Rossiyada 1897 yilda birinchi aholi ro'hatini o'tkazishda faol qatnashgan. 1899 yildan boshlab chiqa boshlagan ko'p jildli “Rossiya Poln'e opesanie nashigo otechestva - Rossiya. Vatanning to'liq tarifi” kitoblarga muharrirlik qilish jarayonida toponimika masalalarida alohida etibor berilgan. Olimning toponimika sohasidagi ishlarini uchta yo'nalishda ko'rish mumkin. 1. Toponimika va kartografiya, 2. Toponimika va tarixiy geografiya 3 Toponimikaning hudud geografik sharoiti bilan bog'liqligi. Rus geografiya jamiyatida xaritalarda nomlarni transkripsiya kichik komissiyasiga boshchilik qilishda ruscha nomlarni lotin alfavetida berish tizimini ishlab chiqadi.

Yu.M.Shokalskiy – okeonolog, tilshunos akademik A.A.Shohmatov sharqshunos akademiklar K.G.Zaliman va V.V.Bartol'dlar ishtirok etganlar. Geografiya jamiyatining Moskva va filyalida toponimika komissiyasi butun mamlakat bo'yicha toponimik tatqiqotlarga yagona prinspl asosida boshchilik qilgan.

XX asrning 60 yillarida “Narodiy Azii i Afrikiy ” , “Toponimiya Vostana ” jurnal va yirik nashrlar chiqarildi. 1966-yilda “Voprosi geoghrafi ” nashrning 70-soni “geografik nomlarni o'rganish” (“Misl” Moskva 1966) toponimika sohasida olib borilayotgan ishlarning oraliq yakuni nashr etildi. Rossiya va sobiq ittifoqda toponimika va geografik atamashunoslik sohasida ko'plab nomzodlik va doktorlik dsertatsiyalar yozildi va yoqlandi. Monografiyalar , lug'atlar , o'quv qo'llanmalar nashr etildi. Bu sohada A.P. Duyazon , E.M.Lurzayev, V.A.Nikonov, A.I.Popov, S.M.Paspelov, A.V.Superanskaya, V.N.Poporov, O.N.Trubachev, va boshqa ishlari salmoqlidir. Akademik V.A.Nikolayevning toponimikani o'rganishga undovchi ilmiy metodik ishlari E.M.Murzayevning Markaziy va O'rta Osiyo toponimikani ommalashtirishga qaratilgan ishlari diqqatga loyiqdir. “Kratkiy toponimicheskiy slovar (Moskva 1966 y) nomli V.A.Nikonov lug'ati fonni rivojlantirishga alohida ahamiyat kasb etadi. E.M.Murzayevning “Ocherki toponimi” (Moskva 1974-yil) “Slovar mistnix geograficheskii terminov” (M 1959) “Toponimika populyarnoya” (1968) kitoblari fan rivojlanishida katta ahamiyat kasb etadi.

Abu Abduloh Muhammad ibn Ahmad ibn Yusuf Al-Xorazmiy tug'ulib o'sgan 975-991 yillar Nishopirda yashab ijod etgan “ Mofotix Al-Ulum “ (“Ilmlar kaliti”) nomli ikki kitobdan iborat asari bilan mashhur olimdir. Asar ikkinchi qismining oltinchi bobi matemetik va astranomik geografiyaga bag'ishlangan bu bobda geografiyaga doir atamalarning to'la izohi beriladi. Bu bobda Xuroson va Muvorounnaxrga doir ma'lmotlar talaygina. Shharlarning kengligi (arzi) uzunligi (to'li) , g'arb bilan chekkasi yo'qligi chunki astronomiyada ma'lum bo'lishicha ekvatorning har bir nuqtasi bir joyga nisbatan sharqiy , ikkinchi joyga nisbatan g'arbiydir. Yerning ma'mura , “obod” qismi ekvatoridan shimolda joylashgan. Farg'ona, Xo'jan, Qashg'ar, Shom, iloh, Usrushana , Samarqand, Buxoro, Shibirg'on kabi nomlar arab tilida yozilgan bu asarda geografik nomlar sifatida tariflangan. Faning faxri umumbashariy ilm-fanga katta hissa qo'shagn Abu Rayhon Beruniy 973 yili 4-sentyabrda Xorazmda Amudaryoning o'ng sohilidagi Kat shahri chekkasida tug'ulgan . 1048 yilda G'aznada vafot etgan. Beruniy turli fanlarga doir ulkan merosida geografiyaga doir ilmiy talqinlar ancha yetakchi o'rin tutadi. H.Hasanovning ta'kidlashicha , geografik bilimlar yoritilgan asarlar soni sakkista. Bular “Osari Boqiya” “Geodeziya” “Hindiston” “At-Tafhim” (Astronomiya ilmidan boshlang'ich malumotlar) “Qonuniy Mas'udiy” “Mineralogiya” “Kartografiya” va “Saydana” (dorivor

o'simliklar haqidagi kitob) olimlarning ma'lumotiga Beruniyning 170 dan oshiq nomda asarlari bo'lib, "Xorazm tarixi" "Iqlimlar taqsimoti" nomli yirik asarlari bizgacha yetib kelmagan. Beruniy ijodida Yer haqidagi bilimlarning barcha soha yo'nalishlariga doir nazariy masalalar xususida fikr yuritilgan. Uning ijodiga O'rta asr olimlarining deyarli hammasi murojot qilib, faoliyat ko'rsatganlar. O'sha davrda ma'lum bo'lgan Atlantika okeani qirg'oqlari Tinch va Hind okeani, yettinchi iqlim mamlakatlari - shimoliy o'lkalar ko'llar va dengizlar shaharlar borinki hamma turdagi atqli geografik nomla izohi uning asarlarida tasvirlangan, chunonchi, Jurjon (Kaspiy) dengizi bu haqiqatda Hazor dengizidir. Ularning vayron bo'lgan mamlakatlari shimoliy Etil (Volga) daryosining quyadigan joyiga yaqin. U yerda shimoliy tomonda G'oziya yeriga yopishgan. Sharqiy tomonda Jurjon yerida Obaskun degan bondor borki, dengiz ham Obaskun nomi bilan ma'lumdir. So'ngra tobaristonga daylam yeriga Sharvon va Bob-al-Abvobga, tutash, .. uning g'arbida u bilan Buntus (Qora dengiz-Pontiya dengizi) o'rtasida alon va sarir toifalari, ularning mamlakatlarga va qit'alari joylashgan. U (Xazor dengizi) o'zidan boshqa dengizlarga tutashmasdan Xazor yeriga qaytadi. Keyin Etil daryosining quyilish yonida Xazor viloyati tomon yoyilgan, so'ng G'uzlor (Turkmaniston) viloyatidan o'tib, yana Obaskunga qaytib keladi. Dengiz qirg'oqlaridagi viloyatlar nomi bilan yuritiladi. Ammo bizga Xazor nomi bilan ma'lum qadimiy xalqlarda Jurjoniya nomi bilan ma'lumdir, nainki Ptolomiy uni Irqoniya (Girkoniya) dengizi deb atagan. Bu dengiz boshqa dengiz bilan qo'shilmaydi. Mana Beruniyning "qonuniy mas'udiy" "At-Tafhim" asarlarida berilgan Kaspiy dengizi - toponimining geografik izohati.

Geografik nomlar bilan bog'liq beruniy asarlarida meteorologiya (ob-havo) iqlimshunoslik oid ilmiy atamalar izohlangan. Oxirgi sovuq haqida shunday deydi. "Odamlar shunga hayron bo'lib, ajablanmasinlarki (qish) oxiridagi sovuq qattiq bo'ladi, ketish oldidan ancha zo'rayadi, bu bu hodisa issiqlikga ham hosdir"

Olim kundalik ob-havoga baho berganda mana bunday izohlarni ishlatgan. Qish havosi, qish shiddatli havosi, turg'un havo, sovuq havo, sovuq shimoliy shamol, o'zgaruvchan shamol daydi shamol. Ozgina geografik mulohaza qilsak, hozirgi iqlimshunoslikda bu so'zlar o'rniga o'rtacha havo Atktika havosi seklon, antiseklonlar, havo massasi, havo oqimi degan tushunchalar ekanligini bilib olamiz. Beruniy asarlarida Binkat, Shosh shaharlaridan biri, turkiycha Toshkent, bu yunon mualliflarida Burj Al-Xurja qal'asidir. Demak "Toshkent" toponim - turkiy Toshkent, forsha Choch, Binkay, arabcha Shosh bo'lib, barchasining ma'nosi turkiycha Tosh shahar nomining tarjima va o'sha tilga mos talaffuz etilishidir.

Beruniy Sharhsabz shahrini kesh shahri forslar Ma'jomat deb yuritgan deb xabar beradi. Sirdaryo etaklaridagi Yangikent (hozirgi G'azalkent shahri

ro'barasida, daryoning chap sohilidagi xarobalar) turli xalqlarda turlicha yuritilgan. Mahalliy turkiylar Yangikent-Janikent deb yuritgan nomni arablar "Qariyat al- Xodisa" (Qariyat - qishloq, hodisa - yangi) va Madinat al-jadida (Madina shahar, jadida yangi) fors tojikcha Doh Nov deb yuritgani haqidagi aniq misolar orqali izohlagan.

Beruniy asarlarida Sirdaryoning eng qadimgi nomi Xasart daryosi bo'lgan. Meloddan avvalgi davrlarda yunonlar Yaksart deb yozganligi haqida ma'lumotlar bor. Beruniy asarlarida hozirgi geografik xaritalarida o'zgartirilib yoziladigan yoki butunlay boshqa nom bilan ataladigan toponimlar juda ko'p. Masalan fam al-Asad – sher og'zi - dahani sher deb yuritilgan joyni hozir Donisher deb, Zaim va Omuyya – karki va Chorjev shaharlari , Mazdubast - Amudaryodan Sariqqamishga oqqan daryo va boshqalar. Bunday toponimik malumotlar sharq tarixiy geografiyasini o'rganishda eng ishonchli manbalar ekanligi ko'rsatadi. Beruniy o'zidan 800 yillar oldin o'tgan Ptolomiyning Amudaryo haqidagi yozganlarini keltirib, Omuyya shahridan yuqorida Balx daryosiga quyilib, keyin Bolqon shahri yaqinida Xozor dengiziga quyilgan. Xozor esa G'uz yerlarining chekkalaridan burilib ketdi. Fam al-Asad degan joyda suv to'planib, daryo suvining bir qismi Xorazm bilan Jurjon orasida joylashgan cho'ldagi mazdubast deb atalgan daryo o'zanidan Sariqqamishga oqqanligini xabar beradi. Demak , ulug' allomalarning asarlarida jamiyat va tabiat tarixiga oid qimmatli ma'lumotlar mavjud bo'lib, allomaning geografiyaga doir ilmiy merosi tabiiy muhitning ritmik taraqqiy etish qonuning aniq bir hududga tadbiq etish imkonini beradi.

O'rta Osiyo va Sharq lug'atshunosligining eng katta yutug'i M.Qoshg'ariyning "Devoni lug'tit - Turk" nomli shoh asar hisoblanishi shubhasiz. Ota bobolari issiqko'l bo'yidagi Borsg'on shahridan bo'lgan xizmat taqozosi Qashg'arga borib qolganlar. Mahmud o'sha davr hukmronlarining yirik markaz shahari Qashg'arda diniy bilimlar bilan birga astronomiya geografiya matematika va boshqa dunyoviy bilimlarga ham qiziqqan. Buxoro va Bog'dodda o'z bilimlarini mukammallashtirish uchun davom ettirgan. Turk tillarining qiyosiy gramatikasini talqin etish nmaqsadida, Mo'g'ilistondan Qora dengiz bo'ylariga keng hududlarda yashagan turkiy qabilalar orasida yurib, ma'lumotlar to'playdi. Bu daliliy malumotlar asosida 1074 yilda "Devoni lug'atit Turk" asarini yozib, tugatib, 1077 yilda xalifa Muqtadirga tadbiq etadi. M.. Qoshg'ariyning umumiy turkiy tilarni o'rganish, turkiy til shevalarining qiyosiy gramatikasini tuzish folklor va etnografiya sohasidagi xizmatlari nihoyat ulug'dir. Shu bilan birga turli fanlarning atamashunosligini yaratish va geografiya faniga ham ulkan hissa qo'shgan. Qoshg'ariyning geografik merosi asosan besh yo'nalishda o'z mazmunini topadi. (H.Hasanov 1981)

1. Devonda berilgan tabiiy geografik atamalar va ularning izohi;
2. Devoni lug'tit Turkga ilova qilingan dunyo xaritasi;

3. Devonda uchraydigan joy nomlari va ularning izohi;
4. O'rta Osiyoda ayrim qabilalarning joylashishi haqida "aholi geografiyasi" ga oid ma'lumotlar
5. "Devon" dagi astronomik ma'lumotlar taqvimlar tizimi – muchalar va ularning tarixi.

M.Qoshg'ariyning geografik merosi birinchi galda geografik atamalar tahlilidir. Tabiat va tabiiy hodisa, tabiiy jarayon hususan cho'l, tog', iqlim yer, suv, hayvon, o'simlik va boshqalarg doir iboralar izohiga olim alohida o'rin bergan. Qoshg'ariy ishlatgan ariq, buz, (muz), bulut, yomg'ir, yoz, kechik, kent, kuz, kun, ko'l, oy, ort,(davon) oqim va oqindi, sel va selindi, suv va suvloq tog' tuz, (tekis) tuman ungur chaqmoq, yayloq, yashin, qayir, qoq, qir, qish va qishroq, qor, qo'ltiq, qum, va boshqa so'z iboralarni ishlatgan, ularning izohini bergan. Olimlarning yozishicha, bu so'z va iboralarning ba'zilar VII asrga mansub O'rxun bitiklarda, Qultegin yodgorliklarida uchraydi. "Devon" da bu so'zlarning ishlatilishi va ularning ko'pchiligi hozirda ham istemolda ekanligini hozirgi o'zbek geografik atamashunosligining mustahkam qadimiy zaminga ega bo'lishini ko'rsatadi. Yer va tuproqqa doir so'zlarni izohiga kengroq o'rin berilgan. Chalang yer – qora yer, bout-sho'r yer Sag'izlik - sog' tuproqli yaxshi yer, sag'iz tuproq – toza tuproq, sog' tuproq, toza yer- o'simligi kam yer, oriq, hosillar. Qayir yer – yumshoq tuproqli yer, tekis yer, qumloq yer; takidlash lozimki, qayir hozirgi geografiya fanlarida ko'p ishlatiladigan daryo vaqtinch suv bosadigan qumloq-toshloq qismiga aytiladi

Boldir tog' – tog' burun, tog'ning tekislik ichiga kirib ketgan tarmog'i. Hozirgi toponimlarda uchraydigan boldir so'zini osongina izohlash mumkin. Muzrabot tumanidagi Boldir temir yo'li bekati haqiqatdan ham Ko'hitang tarmoqlarining bir uchu bo'lganligi uchun shunday atalgan. Ort - orqa, bo'yin, gordon, tog' devoni, badalort, Ko'kort, Qizilort, Muzort, Oqort, Turug'oert kabi o'rta osiyodagi davonlar nomi nima uchun shunday nomlanganligini bilib olsa bo'ladi. Qurug' - amirlari boqiladigan ko'katzor, atrofi qurshalgan joy. Bu so'z tojik tiliga ham o'tgan. Qo'riqning hozirgi manosi - qo'riqlanadigan dahlsiz tabiat kompleksi. Qo'riqxona, zapovednik so'zlarining o'zagi, qo'rig' hasrdayoq hozirgi manosiga o'xshash mazmunda ishlatilgan.

Ob-havoga - meteorologiyaga oid so'zlar atmosfera hodisasi, osmon hodisasini ifodalash ushbu qimmatli asarda o'z ifodasini topgan. Masalan talg'og' har tarafdin esgan qattiq izg'irin shamol, qarog'u – qirov, bulut sugoldi – bulut tarqaldi, erkin yomg'ir – bir necha kun to'xtamay yog'adigan yomg'ir. Geografik nomlarning talqiniga asarda katta o'rin berilgan – Bolosug'un Beklig, mo'g'ilcha G'ubalik - go'zal shahar, Barsg'on yoki Basrxon - Issiqko'l bo'yidagi shahar, kishi nomidan olingan. Yaponiya Jafarqa Morka, Poloda, Chunonchi deb yozilgan M.Qoshg'ariy Beruniy asarlaridan foydalangan. H.Hasanov tadqiqotiga Devon da ishlatilgan 70 ta joy nomi Beruniy asarlaridan olingan. Shu bilan birga Beruniy asarlarida tilga olinmagan

Toshkentdan G'arbiy Xitoygacha masofada ko'pchilik joy nomlari ham berilgan. Shunday qilib, Beruniy, Mahmud Qoshg'ariy va Hudud al-Olamning muallifi O'rta osiyo geografiya nomshunosligi va toponimiyasining asoschilaridirki, ulardagi ilmiy merosni chuqur o'rgangan geografiya tarix va tilshunoslik fanlarining hali bahstlab sahifalarini to'ldirishi shubhasiz. Toponima va umuman geografik meros sohasida Marv shahrida tug'ilgan Xivada yashab ijod etgan XI asr oxiri va XII asr boshida yashagan falaklarning taxsimi haqida idrokning nihoyasi asari bilan mashhur bo'lgan. Al-Xorazmiy muhim o'rin tutadi. U Jayhoniylar asaridan foydalangan, Ptolomeyga ergashib, ma'ruzani paralel ravishda 39 zonachaga bo'lgan. Iqlim beshta zonachani II-VI iqlimlarning har biri ikkitadan zonachani VII iqlim bir yo'la 18 ta zonachani o'z ichiga olgan. Ekvatordan boshlab chizilgan bu zonachalar kunning uzun – qisqaligiga bir – biridan avvalo chorak soatdan, keyin yarim soatdan shimolroqdagilari bir soatdan farq qilgan eng shimoldagi zonachalarni bir oy yorug' tun, bo'ladigan yerlar, ikki oy yorug' tun bo'ladigan yerlar, uch oy, to'rt oy, besh oy va nihoyat olti oy kecha yu kunduzi yorug' bo'lib turadigan yerlar deb shimoliy qutbgacha belgilab chiqqan.

A.Mahmud ibn Umar az-Zamaqshariy (1074-1144) Xorazmning Zamaqshar qishlog'ida tug'ulgan. U sermahsul olim bo'lib, elliktacha turli sohaga doir asar yozgan. Shulardan 25 tasi bizgacha salanib qolgan. Zamaqshariy asosan arab tilshunosligi sohasida juda ko'plab asarlar yozgan. O'z zamonasining yetuk arab tilshunos olimi bo'lib yetishgani holda "Vodiy va tog' ismlari" nomli arab tilidagi geografik asari ham bor. Asarni Arabiston yarim orolidagi shaharlar, qishloqlar, tog'lar, vodiylar, suvlar izohi berilgan. Bamioli toponomik entsiklopediya deyish mumkin. Geografik nomlar alifbo tartibida belgilab nomlab manosi nomlarning atalishi bilan bog'liq rivoyatlar berilgan.

Asl vatani Xuroson bo'lgan mashhur olim Najib Bahroning XVIII asr boshida yozilgan "jahonnoma" asarida Beruniy, Tusiy, Xurdodbeh, Istohriy, Xusrav va boshqa olimlarning asarlari jadval tariqasida belgilangan va izohotnoma tarzida tuzilgan asardir. Johannomada 600 tacha joy nomi belgilangan. Ular xaritada ko'rsatilgan Biyoboni Xuroson (janubiy Qoraqum) Biyoboni Xorazm (shimoliy Qoraqum) Turkiston, Termiz, Issiqko'l, Barsxon va boshqa joylar bilan bir qatorda Kalif Movoraunnaxr, Naqshob, Vahon kabi bizning yurtimiz nomlari ham o'z tasvirini topgan.

Faxriddin Banokatiy XIV asr boshida o'z ijodi bilan dong taratgan Sirdaryo o'ng qig'ogidagi Banokat Shohruxiya shahrida yashab ijod etgan olimdir. 1317 yilda ko'pincha "Tarixi Bonokati" nomi bilan yuritiladigan tarix va geografiyaga doir asar yozib, uni sulton Abu Saidga bag'ishlagan. Asar unga ilova qilingan, xaritasi xaritada ko'rsatilgan. Toponimlar jihatdan diqqatni o'ziga jalb etadiki o'sha davr geografik nomlarini o'rganishida muhim manba deyish mumkin.

Shunday qilib, IX-XIV asrni sharq tarixi va geografiyasida sharq fani gullab yashnagan. Barcha ilmlar sohasining eng ommabopi bo'lgan geografiyada faqat tarixiy davr uchungina emas balki butun sharq ilm fan taraiyotida muhim ahamiyatli asarlar yozilgan. Dunyoni tabiiy iqlimlar yuqori darajada rivojlanganligi bilan ahamiyatlidir. Markazlashgan kuchli davlatni tashkil etgan ilm fan me'moriy san'at va madaniyat yuksak darajada taraqqiy etgan Amur Temur avlodlari davrida (1360-1507) yillarda dunyoviy ilmlarning boshqalari qatori geografiya fani ham yuqori darajada rivojlangan edi. Amur Termurning tuzluklarida iqlimlar shaharlar tabiiy sharoitlar xususida ilmiy asoslangan tushunchalar bayon etilganki bular buyuk davlar arbobining geografiyani teran tasavvur etganligini ko'rsatadi. O'zining harbiy yurishlarida qo'llagan taktikasi muayyan hudud geografik sharoitini yaxshi bilganligi joy relefi va boshqa tabiiy sharoit harbiy yurish va davlatni boshqarishida yetakchi ahamiyatga ega ekanligini hisobga olishning namunasi ekanligini bildiradi. Temuriyzodalarning ko'pchiligi davlat va harbiy yurish san'atini egallagan sarkarda adabiyotni yaxshi bilgan, ayrimlari yozgan g'azallardan devon tuzgan, shoir hukmdor bo'lish bilan birga, madaniyat fan va memorchilikning homiysi sifatida faoliyat ko'rsatganligi ma'lum. Shuning uchun temuriylar hukmronligi davrida umumbashariy madaniyat va fanda chuqur iz qoldirgan Ulug'bek, Ali Qushchi, Navoiy, A.Jomiy, A.Samarqandiy, Hofizi Abru, G'iyosiddin Naqqosh, Ali Yazdiy, ibn Arabshoh, Xondamir, Mahmud Davlatbek Samarqandiy Kamoliddin Behzod kabi mutafakkirlar etishib chiqqan. Bu tarixiy siymolarning aksariyati ilm fanning boshqa sohalari qatorida geografiya fani sohasida ham muayyan iz qoldirganlar. Muhammad Tarag'ay Ulug'bek astronomiya sohaisda o'z zamonidan ancha ilgarilab ketgan. "Ziji Jadidiy Kuragoniy" yulduzlar jadvali asaridan tashqari "To'rt ulus tarixi" asari kun qirrali ijod sohibi bo'lgan olim sifatida tarixda o'z o'rniga ega. "To'rt ulus tarixi" 1425 – yilda Mirzo Ulug'bekning ilmiy rahbarligi va shahsan ishtirokida yozib tugatilgan asarda Mo'g'iliston, O'rta Osiyo Eron Afg'oniston tarixiy geografiyasi Chingizxon avlodlari hukmronligi va shajarasi Xorazm davlatining Chingizxon tomonidan bosib olinish aniq hududlar va muayyan geografik nomlar orqali bayon etilgan. Masalan Chigizxonning o'tgan 1988-yili 860 yilligi yubiliyi nishonlangan. Jaloliddin ibn Sulton Muhammad Xorazmshoh bilan Chingizxon o'rtasida urushlari tarixi orqali Kot, Qiyot, Hirot, G'azna, Nasaf, Voliyon, Bobiyon, Nimruz, Utror, Dashti Qipchoq, Sind, Jayhun va boshqa shunga o'xshash ko'pgina geografik nomlar tilga olingan, ayrimlarga geografik izoh ham berilgan.

Temuriylar davrining eng yirik olimlaridan Shahobiddin Abdulloh ibn Lutfulloh Al-Xavofiy-Xofizi Abrudir. O'zining xizmat faoliyati Amur Temurning sayohatlaridan birida Munshiy-Kotiblik vazifasidan boshlangan, ko'p marta sayohatga chiqqan. Ko'p joylarni ko'rgan Hofizi Abru atoqli tarixchi geograf olimdir. "Yiroq safarlar asnosida shimoli – g'arbiy tomondan

Movoraunnahr Turkiston, Dashti Qipchoq, Xuroson, iroq, Fors , Ozarboyjon, Eron, Gurjiston, Armaniston diyorlari rus va shom yerlarining barchasini firot daryosi sohillarini Hizor sohillarini sharqiy tomondan esa Qobulni , Multon O'ch va Hindistonning eng yirik shaharlari Dehlini gang daryosi qirg'oqlarigacha bir necha bor bordim ” deb yozgan. Hofizi Abru 1414-yilda Hirot hokimi Shohruhmirzoga Arab tilidagi “Yo'lar va mamlakatlar kitobi” yoki ikkinchi nomi “iqlimlar surati nomli kitob taqdim etdilar.

Shohruh uni Hofizi Abruga fors tiliga tarjima etishni topshiradi. Olim bu kitobni tarjima qilar ekan sharqdagi Mutarjimlik qoidasiga amal qilib, o'zining ko'rgan, bilganlarini va Xitoyga elchi sifatida borgan G'iyosiddin Naqqoshning xotiralarini, bir qism Amur Temur yurishlarini ham qo'shadi. Natijada yangi bir asar “Zubdot at - Tovorih” tarixlar qaymog'i vujudga kelgan. Asarda dashti Qipchoq, o'zbeklar diyori Movoraunnaxr shahar va viloyatlarining geografik tavsifi berilgan. Viloyatimizning yirik manzillari kesh va Qarshining tarifini shunday keltirgan. Kesh uni Sharhsabz ham deydilar. Eni uch farsang bo'yi uch farsang yaqinida tog' bor. U tog'da harsangtuz bor, tiniq ba'zan rangdor Keshning har xil mevalari ko'p, ko'pgina mevalar uning chegarasidan chiqariladi. Kesh Movaraunnaxrning issiq joyi. Naqshob, Kesh atrofida uni Nasaf ham deydilar. Hozir Qarshi nomi bilan mashhur. Bu qadimiy shahar bo'lib, tekis yerda joylashgan. Undan tog'gacha ikki kunlik yo'l. Boshqa tarafdin to Jayhunga qadar cho'l. Kesh suvidan boshqa daryo yo'q. Podshohning qasrini turkiy tilda Qarshi deyilardi. “

Hofizi Abruning bu asarida boshqa nomlarning ham izohi berilgan. Bordog'iy Jayhun Qanoriyda, Termiz mavzeylariga tutash , Bo'rdog'uy yunoncha so'z bo'lib Iskandar zamonasida atalgan “Mehmonxona manosini bildiradi” Panjob haqida shunday yozadi. Xudlon va Vaxsh chegarasida beshta daryo qo'shilib bu mavzeyni Panjob deb ataydilar. Hozirgi Amudaryoning Vaxsh daryosigacha bo'lgan bo'lagi Panj daryosi nomini Hofizi Abru tomonidan shu tariqa to'g'ri izohlangan. Abdurazzoq Samarqandiy Shohruh saroida tarixchi olim va davlat arbobi , elchi, vazifalarida xizmat qilgan. “Ikki saodatli (yuldz)ning balqishi va ikki dengizning qo'shilishi” nomli mashhur asarini bir qismi 1441-1442 yillarda Hindistonga Xuroson elchisi sifatidagi sayyohlar tasurotini o'z ichiga oladi. Asar chinakkam tabiat hodisalari tasvir etilgan. Geografik tadqiqot bo'lib, unda Hindiston va uni o'rab turgan Hind okeani geografiyasi va tabiat sharoiti haqida mukammal ma'lumotlar keltirilgan. Asarda Bodxez, Qoraqum va geografik ob'ektlarning toponimik izohi ham o'z tarifini topgan. “Bodxiz qirlari ko'klam chog'lari go'zal qizning jamolidan ham tozaroq, bahr oluvchi va ma'shuqaning vadasidan ham yoqimliroqdir” deb yozadi. Hofizi Abru, A.Samarqandiy, Mirzo Ulug'bek Ali Qushchi kabi o'rta asrning yirik olimlari va ularning bashariyat uchun qimmatli asarlari Temuriylar hukmronligi davrida ilm fan rivoji uchun

to'la shart sharoit yaratilgan degan ijod ahli doimo qo'llab quvvatlangan degan hulosa chiqarishga imkon beradi.

O'rta asr sharqning olimi, shoiri, tarixchisi, sarkardasi va Hindistonda 150 yildan ortiq hukmronlik qilgan Boburiylar saltanatining asoschisi bo'lgan. Bobur bor yo'g'i 49 yil umr kechirgan. Boburning hindistonliklar tomonidan hurmat bilan tilga olinishining sababi shuki u Hindistondagi fiodal tarqoqlikka barham berdi. Boshqa ellardan kelgan istelochilardan farqli ravishda hech narsani Hindistondan olib ketmadi. Aksincha bu elda Hozirda odamlarning hayratga solgan oliy imoratlar barpo etdi, ilm fan memorchilik, dehqonchilikni rivojlantirishga ahamiyat berdi. "Boburnoma" hozirgi O'rta Osiyo, g'arbiy Xitoy, Eron, Ozarbayjon, Afg'oniston, tarixi tarixiy geografiyasi, tarixiy voqealarining qariyb 100 yilga yaqin davri haqida ma'lumot beruvchi qomusiy asar bo'lishi bilan birga birinchi marta eski o'zbek tilida bitilgan juda hajmdagi nasriy tarixiy geografik asar bo'lishi bilan ahamiyatlidir, zero bundan oldin bitilgan asarlar asosan fors va arab tillarida ona tilimizdagilarning ko'pchiligi badiiy dostonchilik yo'nalishida bo'lgan. Ayni vaqtda "Boburnoma" eng muhim atamashunoslik va toponomik manba hamdir. Unda yer suv havo va turli tabiiy hodisalarga tegishli xalq so'zlari ko'plab topiladi. Masalan "tog'dagi g'or va kovaklarni havol derlar" "Hidi yaxshi o'langni quruq qilurlar" "tup tuz yer, ne tog' va ne pushta ko'rinadur" "Pushtalardan va qo'llardan tuzgi chiqg'och" , "chopqin bilan yog'ar edi" iboralaridagi so'zlar o'z o'zidan izohlab berilgan. Guzor kichik daryodan o'tadigan joy, jilg'a kichik soy, daryocha nayshakar – shakarqamish, pushta – tepa, balandlik, qirlar, tangi - dara, tog' oralig'idagi yo'l, chuqur daryo vodiysi; uchma chuqur jar yoqasi, tik yonbag'ir; o'lan-o'tloq, yer, keng maydon, suv yoqasi-qirg'oq; choqor- toshqo'rg'on; yayloq-yaylov, keng dala.

Boburnomada qo'l so'zi ikki manoda ishlatilgan. - biri suv qozg'on jarlar, ikkinchisi daryo irmog'i. asarda daryolarda suvning kamayishini - suv kichuk bo'lganda, suv toshqinini esa, suv kirganda deb ataydi. Davonlarda qor bosib qolishini – yo'llar bog'lanur deb, daryolar qo'shilishadigan joyni suvning qotilishi (aralashuv) deb ifodalaydi. Shuning Rud –daryo, yakraxa – yolg'iz oyoq yo'l, kohpoya – tog' etagi, shohijo'ytarmoq (shoh ariq) deb turkcha so'zlarning tojikcha sinonimini ham ishlatgan. Bobur har bir tilni hurmat qilgan, til boyliklardan unumli foydalangan, forsha afg'oncha, hindcha atamalarni dadil ishlata vergan. Ba'zan ularga izoh ham bergan. "Boburnoma" XVI asr boshidagi joy nomlari (bir mingdan ziyod) o'sha davr holatida va transkripsiyasida bergan. Bu nomlarning ko'pchiligi ba'zi fonetik o'zgarishlar bilan shu kungacha mavjud. Ba'zilar unitilib ketgan. "Aksi – Kitoblarda Aksikat bitirlar" "Toshkent viloyati .. kitoblarda shosh bitirlar bazan Choch bitarlar" "O'ratekaxim, asl oti kitoblarda Ushrushna va Ushrush ham biritlar", "Kesh shahrini Bahorlar sahrosi va shahri va boshi va batamom xob sabz

bo'lib uchun Sharhsabz ham derlar" "Kopdibodom bodom yaxshi bo'lur. Bu jihatdan bu ismga mavsumdir." "bu tog'da qor hargiz o'ksimas, bu jihatdan g'olibo Kohi Safiz (Oq tog') derlar " "Afg'on ko'talni (davonni band derlar, G'or sari bu ko'tal bilan borurlar g'olibo ul Jahotdan G'o'rband derlar) .Asardagi nomlar izohi orqali ko'pgina joylarning ma/nosini tushunib olish mumkin. Hindiqush tog'laridan bir ko'talning nomi To'l deyiladi, bu eng yaxshi davon bo'lsa ham, yo'li uzoq ekanki , nomi shunga yarasha to'l - uzoq (geografik uzoqlik sharqda to'l deyilgani ma'lum.) "Boburnoma" da Himolay nomi uchramaydi, ammo Himolay etaklarini "Sivolik Pazrvoz " derlar hind tilida siva – chorak , lak – yuz ming parvat – tog' sivolik Parvat – chorak vaqt yuzming tog'kim, yuzyigirmabeshming tog' bo'lgay. Deb izohlagan. "Kashmir" tog'da yashovchi Kas qabilasi nomi bilan bog'liq ekanligini yozadi. Agra yonidagi bir darvoza nomi Hotaypul deyiladiki Hindlar Xitoy deb filni, pul darvoza – filda darvozasi deyoilishi sababiga darvoza chiqishidan fel rasmi chizilgani tufaylidir. "Borurnoma" o'sha davrlarda qo'llanilgan o'lchov berliklari ham izohlangan. "yig'och – 8 km, Kiruh – 2,5 km, sha'ri 2,4 km, bir o'q o'tim yer – 110-125 m, quloch – 120sm, bir kunlik yo'l – 40-45 km, tushlik yer – yarim kunlik masofa va boshqalar ishlatilgan.

"Yana Qarshi viloyatidirkim Kamobroq yerdir. Bahori ho'p bo'lur, Samarqanddan janub saridir. Bir nima g'arbga moyil, 18 yig'och yo'ldir. " hozirgi masofasi ham 144 km aniq bo'lib chiqadi.

"Kuhak suyi shimolidan oqar. Samarqanddan ikki kiruh bo'lg'ay – demak Samarqanddan Zarafshongacha 5 km, bu masofa ham ancha aniq. Bunday misollar shuni ko'rsatadiki Bobur asarlaridagi geografik voqeayliklar juda aniqlik bilan berilganligi bilan katta ahamiyat kasb etadi."

"Boburnoma" ning chinakkam geografik asari ekanligini , unda berilgan joylar tarifidan ham bilsa bo'ladi. Shahar va o'lkalarning geografik o'rni tabiiy sharoiti aholisi xo'jaligi ma'lum tartibda tasvirlanadi. Tabiat boshqa hududiyligidan abekt sharoiti bilan taqqoslanadi. O'simlik va hayvonlarning diqqatiga sazavor turlariga ko'proq to'xtatiladi. Biror ob'ekt nomi tarixi bilan bog'liq xalq orasidagi rivoyat hikoyatlari keltiralar.

Zaxriddin Muhammad Boburning geografik merosi uning tarixiy shariyat sohasidagi madaniy meroslari bilan qo'shib qorishib ketganki, ko'p qirrali olim va shoir sifatida xalqimizning bu daho farzandi hammamiz faxrlanishga haqlimiz. Zero Bobur asarlari tengi yo'q xazina. Uning asarlarini o'qigan kishi ularda geografiya biologiya astraonomiya va boshqa tabiat fanlariga oid boy daliliy ma'lumotlarga duch kelishi mumkin. Bobur sayohatchi o'lkashunos, donishmand, tarixchi va tilshunos bo'lish qatorida joy nomlarining tarixi va manosini chuquq tahlil etgan toponimist nomshunos olim bo'lganligini his etamiz.

Badiy adabiyotga doir merosda ham toponimika va biografik atamashunoslikka tegishli ma'lumotlar talaygina.

Alisher Navoiyning asarlaridagi toponimika va lug'atshunoslik haqida ba'zi mulohazalarni keltirib o'tamiz. Atrofni o'rab turgan tabiatning falsafiy mulohazasi bo'lishi bilan ahamiyatlidir.

To'tti yashil ho'lla kiyar shevasi,

Tugmalari bo'ldi aning mevasi.

Bu paytda daraxtlar yashil libosga o'ralib, meva tugishi va tugkan tugmalarning mevaga aylanishi tabiatning muayyan qirrasini ifodalaydigan atamalarda badiiy vositalar orqali tasir etilmoqda.

A.Navoiy kurrai zaminimizni naqadar aniq tasavvur etganligini geografiya tayanch atamalari va tushunchalari - yo'l orol, dengiz, shamol, osmon, va boshqalarni o'z o'rnida bir neha muqobil variantda ifodalanganligini ko'ramiz. "Layli va Majnun" dostonining na'fol qizining Majnun bilan nikohlash marosimi quyidagicha ta'riflaydi.

Oy bilan Quyoshni ayladi naqd,

Boshi uzra sohdilar base naqd.

Chun mehr kelish kibi yoshundi,

Tun yerga kuyav kibi bexundi.

Gardur ko'ribon bu ish muofiq

Kelturdi to'qqiz taboqda sochiq.

Bu tasavvurdagi kelinni oyga, kiyovni quyoshga o'xshatishi mehrning kelindek ichki hisligi, kiyov ta'zimining gulning yer yuzasiga tegib turishi naqadar yuksak badiiy ifoda ekanligini ko'ramiz. Ayni chog'da bu yerdagi tabiiy fan atamalari orqali tabiiy hodisalar mohiyati chuquqr idrok etilib, mohirlik bilan o'z o'rnida ishlatilganligi ko'ramiz. Alloma shoir tabiatidagi bitta hodisa yoki jarayoning turli holati va qirralari xalqda ishlatilgan so'zlar bilan izohlanishini ko'rishimiz mumkin. Shamolning tezligi qaysi vaqtda bo'lishi – yel, sabo, nasim, bod shamol, dovul, bo'ron, to'fon kabi atamalar bilan, osmonning holati ko'k gumbazi, hamol ayvoni, osmon, samo, gardun, sipehr so'zlari bilan sifatlanganlik va real voqeylik jihatlarini ko'ramiz.

Geografik nomlar Navoiy dostonlarining badiiy yuksaklik va real voqeylik Movaraunnahrning geografik o'rni – oqib hadi sharqida Sayhun suvi

Borib hadiya g'arbida Jayhun suvi deb "Saddi Iskandariy" dostonida tarannum etiladi.

Kovakibganib yeti taqsim erur,

Jahon mulki ham yeti iqlim erur.

Xuroson badandir Xiriy jon anga

Xirijiy jon badandir Xuroson anga

Demak insonlar yashaydigan dunyo yettiga taqsim qilingani ular yetti iqlim atalishi Navoiyning dunyo aniq ilmiy tasavvur etganligini ko'rsatib, "Rubiy Maskun" - obod yerlarni yetti iqlim, kavokib atamalari bilan ifodalangan. Xuroson mamlakati dunyoning obod o'lkasi (Xuroson Lug'aviy manosi "Quyosh yurti" demakdir) dunyoning jasadi bo'lsa, Xirot shahri, bu jasadning jonidir deb ham badiiy ham ilmiy jihatdan aniq ifodalaydi.

Bo'lu yuz pushta xamuk sel chog'i,

Turar o'z o'rnida Alburuz tog'i

"Farhod va Shurin" dostonida keltirilgan bu baytlar Eronning m Kaspiy dengiziga tutash elburuz tog'ining dengizga tutash shimoliy yon bag'ri nam subtropik iqlim sharoitiga ega. Dengizdan esgan namli havo nihoyatda seryog'in bo'lganligi – yuzlab pushtalar - tog' tarmaqlaridan tashkil topgan bo'lsa-da juda kuchli yomg'irda ham o'z o'rnida turib nomli havo massasini janub o'tkazmaydi, natijada shimoliy yon bag'ir sernam suptropik iqlim bilan xarakterlanishi badiiy tasvirlanmoqda.

Ulug' shoirning "Sababi Sayyoz" dostoni o'z mazmuni bo'yicha badiiy geografik tasvir deyish mumkin.

Dedilar Kishvadi durur dilkash,

Oti ham sharhsabz erur, ham Kesh

Xizr monand Sabzadan rangi

Sabzasi suvi ko'rgusi rangi,

Sharhsabz o'ldi bizga chun mulkat

Yo'q ajab gar yashil dirur Kisvat

Insoniyatga Amur Temurdek shaxsni bergan. Sharhsabzni badiiy yuksak tabiati hayotining o'zidek yashil (o'sish - rivojlanish) shahar ekanligini rangin bo'yoqlarda real voqeylik orqali tarannum etmoqda. Getersifik atama va geografik nomlar "Xamsa" dostonlarining mazmunini tashkil etadi. Orol mamlakat tog', dengiz, shahar, yo'l, bandor va boshqa geografik atamalar orqali voqealar mohiyati hikoyatlar yo'nalishi ochib beriladi.

Yana yuz ming o'zbek mo'g'ul birla zam

Yuz ellik ming sari qalmoq ham

Bo'lib barchasi olti yuz ming kihshi

Bariga hunar qabila razm ishi

Yasab Chin elin turkiy chiniy Sirisht

Tarovatda andog'ki bog' behisht

Darhaqiqat o'zbek, rus, mo'g'ul, qalmoq va boshqa ellar xalqlar Eron Turon, Dashti Qipchoq, Chin Hind kabi mamlakatlar ko'p bora tabiatiga mos ravishda Navoiy asrlarida tasvir etilganing guvohi bo'lamizki, ulug' shoir geografik nomlar tasvir etilayotgan vaohaning o'ziga xosligiga kuchaytirish uchun foydalangan.

Muhammad Solihning “Shayboniynoma ” dostoni ham Sharq geografiyasi , xususan O’rta Osiyoning tarixiy geografiyasini tasavvur etishda muhim manbadir.

Qarshining qushlari bisyor bo’lur

Qushchining tumosi tayyor bo’lur

Turna-yu g’oz farovon asru

Qirg’ovul bog’larida sonsiz.

Qirchog’oyning sog’inishidan sonsiz

Demak, bu parchada Qarshining qushlari ko’p va turli-tuman bo’lishi ayniqsa tus tovuq qirg’ovul qarchig’oy, turna va g’ozlarning bisyor ekanligi tanitilmoqda. Viloyatimizning Kesh, Kaspi, G’uzor kabi shaharlari Qarshi shahrining Qashqadaryo, Surxandaryo, janubiy Tojikiston, sharqiy Turkmaniston shimoliy Afg’oniston uchun muhim strategin o’rni qayta-qayta ta’kidlanmoqda. Shunday qilib, geografik tasavvur, geografik nomlar atamalar va ularning muayyan joy tabiati bilan bog’liq tasvirlash yirik asarlari uchun xos xususiyatdir.

Tarixiy sarguzasht va lug’atshunoslik asarlari toponimik manbalar sifatida.

Ummiy tarix tipida yozilgan asarlardan biri Ma’sud Usmon Ko’histoniyning “tarixi Abulhroniy” bo’lib, unda XV asrning ikkinchi yarmida Sibir , Ural va O’rta Osiyoning hududida o’zbeklar davlatining tuzgan Abulayrxonning xonlik tarixi bayon etiladi. 1428 yilda Abulayrxonning xonlik masnadiga ko’targan 30 ga yaqin qabilalar sanab o’tiladi. Burxut, Jot, do’rmon iyjon, qoonboyli, qorliq, kenagasi qiyot, qo’ng’irot, mang’it masshtab, Nukus, uyg’ur uyshun o’tarchi chimboy. Asrning hozirgi o’zbeklar tarkibiga kirgan ulug’ va qabilalar yashagan tarixiy davr bu davrda mavjud bo’lgan geografik nomlar nuqtai nazaridan ahamiyati kattadur. Sanab o’tilgan qabilalar va urug’lar hozirgi kunda o’zbek milati tarkibida shevalari ayrim urf-odatlarini saqlagan holda yashab kayrimlarning nomi sifatida geografik xaritalardan mustahkam o’rin olgan - qo’ng’irot shahri mang’it , chimboy quronlari, nukus shahri va viloyatimizdagi Nukus qishlog’i Qiyot Qorliq Uyshun masit nayman, saroy qishloqlari – o’zbek urug’lari nomi bilan ataluvchi etnonim ekanini hech kimda shubha tug’durmaydi. “Tarixi Abulxayrxoniy” asarida Sirdaryoning o’rta oqimidagi Sig’noq, Sarvon, Suzoq, O’zgand, Oqqo’r’gon, Arhuh va boshqa shahrlar nomi va geografik o’rni haqida ma’lumotlar beriladi. Ushbu asar o’zbek ulusi bilan Temutiylar davlati o’rtasidagi munosabatlarning tarixini o’rganishda katta ahamiyatga ekanligini eslatib o’tamiz. Ulug’bek fojiali o’limidan (1449 yil 25 oktabr) keyin Temuriy Mirzolar o’rtasida toju taxt uchun kurash benihoyat kuchayadi. Xoja Abdulloh Axrorning maslahati bilan Sulton Abusaid Sig’noqqa Abulxayrxon huzuriga yordam so’rab boradi va uning bevosita qo’llab quvvatlashi bilan 1450 yilda Abusaid Mirzo

Temuriylar saltanatining qo'lga kiritdi. O'shanda Abulayrxon marhum Ulug'bek Mirzoning qizi Robiya sulton begimga uylanib qaytdi. Abilxayrxon Robiya Sulton begimdan ikki o'g'ilik bo'ldi. Ko'chkinchixon va Suyunchixo'ja Mirzo Ulug'bek nabiralaridir.

Mashhur turkiyzabon shoirlardan biri Komoliddinxon Binoyining "Shoyboniynoma" asari Shayboniynon yoshligi Buxoroda madrasasida taxsil olganligi shoirning o'zi Xirotdan Samarqandga Temuriylar saroyidan Shayboniy saroyi kelib qolishi kabi qimmatli tarixiy ma'lumotlari bilan birga juda ko'p shaharlar masalan xarodning vaizr Adoh, Bo'ldimsoh shaharlari haqida ham ma'lumot berishi bilan ahamiyatlidir.

TARIXCHI Abulxayr Fazlulloh Ro'zbehonning "Mehmonmonai Buxoro" asari ham geografik toponimika jihatidan muhim manba hisoblanadi. Dashti qipchoqdagi o'zbeklar uch toifaga bo'lganlar. Shayboniylar ya'ni jochixonning beshinchi farzandi Shaybon naslidan bo'lgan erur va qabilalar . Qozoqlar, ya'ni Abulayrxon hukmronligining so'ngi davrda Shayboniylardan ajralib chiqib dashti Qipchoq sharqiy rayonlari - cho'l va Quziboshiga ko'chib ketgan turk-mo'g'il qabila 3. Mang'itlar

Asar muallifi asarning bir bobida Sayhun daryosi, Turkiston diyorining tavsifi Arhuq qal'asining tarifini keltiradi. "Turkiston iqlimi barcha iqlimlardan a'lo iqlim" Turkiston 30 ta qal'a qaraydi. "Sirdaryo" jannatdan chiqqan daryolardan biri bo'lib, uni Xo'jand daryosi, o'zbeklar va mo'g'illar Sir deb ataydilar. Uzunligi 300 farsak deb nomlarni toponimik izohini keltiradi. Dashti Qipchoqning sathi 600farsak daryolari va ko'llari ko'p ob-havosi yaxshi, chorva boqish uchun moslashgan. Yaylovlar sultonlar va qabila boshliqlari o'rtasida qat'iy taqsimlangan. Dashti Qipchoq xalqi namat bilan o'ralgan maxsus aravalarda istihomat qiladilar, janubdan shimol sari ko'chib yuradilar. Yozni Itil (Volga) Tobol daryolari bo'yida qishni esa sohilida o'tkazadilar. Bu malumotlarni Shayboniynon Ruzbehonga qo'shni O'grar shahari qarshisida turgan paytda aytib bergan. Tarixdan ma'lumki Muhammad Shoyboniynon shoir va o'qimishli donishmand hikmron bo'lgan. Keltirilgan ma'lumot dashti Qipchoqning tarixiy geografik o'rnini belgilashda juda muhimdir. "Mehmonnomai Buxoroda" Samarqanddan Qarshiga jo'nab ketish Qarshi bilan Samarqand oralig'idagi manzilar haqida ma'lumot beriladi. Qohi Mohiyon (Samarqanddan ikki farsak masofada) Qohlik (beshfarsak) Damashq oqcha Buho haqidagi fikr yuritilgan. Oqcha Buho yaylov Qarshi chorbog'i, bu yerda Shayboni qurdirgan qasr haqidagi tarixiy geografik ma'lumotlar toponimika uchun ahamiyatlidir.

O'rta Osiyo Qozog'iston Sharqiy Turkiston shuningdek ularning shahar va yirik geografik ob'ektlari haqida 1541-1545 yillarda Kashmirda yozilgan "Tarixi Rashidiy" asari muhim manbava hisoblanadi. Boburning xolavachchasi bo'lsa, Mirzo Muhammad xaydar bu tarixiy geografik asarning muallifidir. Toshkentda tug'ulgan Toshkent xoni yunusxonning

nevarasi bo'lgan Muhammad Xaydar Mirzo Dug'latning otasi Toshkent va O'rtatepa shahrining hajmi bo'lgan Olimning otasi Husayn Kuragon Shayboniixon buyrug'iga ko'ra Xirotda 1908 yilda qatl etilgan. Haydarning hayoti xavf ostida bo'lgani uchun otasining do'stlari Buxorodan Qobulga yashirin olib ketilgan. Bubur bilan birga bo'lgan qashqar Yorkent, Oqsuv, Mo'g'ilsiton Hindiston, Kashmir yerlarida turli vazifalarda ishlagan. Qashqar va yerkent hokimi Abdurashidxonga bag'ishlab yozilgan bu asarning nomi "tarixi Rashidiy" shundan Haydar Mirzaning geografik saviyasi bilan bo'lgan. Issiqko'lni chiroyli badiiy tariflab, uning oqmas yo'l ekanligini yozadi. Balxash (Ko'kcha dengiz) yo'lini o'lchamlari Kashmirning mukammal tarifi, Tebetning "xaloy"iqning kam yetishi kabi geografik ob'ektning chinakkam izohini keltiradi. Hofiz Tonish Buxoriyning "Shafarnomai shohiy" nomli asari Buxoro xoni Abdullahon ikkinchining tarixi bo'lish biln birga O'rta Osiyoning tarixiy geografiyasi shahar va boshqa ob'ektlarning bayoni berilganligi bilan ahamiyatlidir.

Mahmud ibn Valining "Sirlar dengizi" o'rta asrning eng so'ngi chinakkam geografik asardir. Masalan "Xuroson – to'rt viloyatga bo'linadi – hirot, Nishopur, Balx va Marv .. Xuroson Eroniy so'z bo'lib, Xuroftob son yer ma'nosidadir" deb izohlaydi olim. Shayx Sulaymon Buxoriy ham sayyoh ham lug'atchi olimdir. Uning lug'ati chig'atoy va Turkiy Usmoniy geografik atamashunoslik va toponimik jihatdan qimmatli manba hisoblanadi. Bundan 150 yillar oldin yaratilgan bu asar geografik nomlar lug'ati sifatida tarixiy geografiya uchun o'z ahamiyatini yo'qitgan emas. Masalan "Andijon, Farg'ona, qit'asida mashhur bir balda ismidir, nomi qadim Odoqdir" Xorazm chegaralari avvalgi pytaxti ko'hna Urganch hozirgisi Xivoh dir deb aniq yozadi. Arno-ariq, og'och masofa o'lchovi, quyar ikki suvning quyilishi, oyoq – sof, shaffof, oyli kecha, qoq-suv to'planadigan joy, selob yomg'iri kabi atamalarning izohli lug'atini tuzgan. Qori Rahmatulloh Buhoriy 1886 87 yillarda Turkmaniston, Eron, Kavkaz, Turkiya, Arabiston, Iroq sayohatida bo'lib, qaytgan, yo'l xotiralari maxsus asar va risolalar tarzida tartib berilgan.

Joy nomlai va geografik ob'ektlarning atoqli otlari hamma vaqt muayyan informativ – axborotlar manbai hisoblanadi. Buning ustiga XX asr boshlarida qator fanlar alohida ilmlar sohasi sifatida shakllanib, ularning muayyan tushuncha qoida va qonunlarni ifoda etuvchi ilmiy termin, so'z, iboralarni lug'aviy jihatdan izohlash ko'p tartibga qo'yilgan. O'zbekistonda tabiiy fanlar – geologiya, geografiya, geomorfologiya, biologiya biogeografiya, tuproqshunoslik, fizika, kimyo va boshqa ilm sohalarida yangi terminlar paydo bo'ldi. Bu ilmiy ifodalarning o'zbek tilida mazmun-mohiyatini aks ettirgan ekvivalentlik muhbilini topish va izohlashga ehtiyoj kuchaydi. Tilning lug'at tarkibiga kirgan bunday ilmiy atamalarni tilshunoslik qonun-qoidalari asosida izohlash ilmiy atamashunoslikning vujudga kelishiga olib keldi.

Geografiya va umuman Yer haqidagi ilmlarda qo'llaniladigan o'zbek tilidagi so'z va iboralarni shu bilan birga boshqa tilardan kirib kelgan so'zlarni o'zbek tilining lug'at boyligi asosida aniq so'z birikmasi bilan ifodalash masalasida o'zbek ilmiy merosimizning bilimdoni va targ'ibotchisi H.hasanovning ishlari alohida ahamiyatga ega. Qomusiy ilmlar sohibi bo'lgan ustos H.Hasanovning 1964 yilda "Fan " nashriyotidan "Ruscha – O'zbekcha va o'zbekcha – ruscha geografiya terminlari " kitobi beqiyos ahamiyati kasb etadi. Kitob geografiya va boshqa tabiiy fanlar uchun manbai bo'lishi qatorida o'zbek tilida lug'atlar yaratish tarixi bo'yicha malumotlar beruvchi manba hamdir. O'zbek tilida dastlab lug'atshunos olim. Odam Ibrohimov "Geografiya atamalari" nomli kitobini O'z.Dav.nashriyoti (Toshkent 1935) yozib chop etirgan. Kitobda geografik nomlar bilan birga yonma – yon geografik terminlar ham berilgan. Hasanovning ko'rsatishicha tarminlar malum bir tartib bilan berilmagan. Shunga qaramay bu lug'atning o'zbek tilida chop etilishi muhim ahamiyat kasb etadi. 1940 yilda prof. Malitskiy rusch-o'zbekcha terminlar lug'ati , Bektemirov, Saidrasulov.

UCHUNCHI MA'RUZA: O'ZBEKISTONDA HOZIRGI ZAMON TOPONIMIKA VA GEOGRAFIK ATAMASHUNOSLIK

REJA:

1. XX asrda toponimika va lug'atshunoslik ishlari
2. O'rta Osiyo va O'zbekistonda joy nomlarni o'rganishda H.Hasanovning hissi.
3. Toponimika lug'atshunoslik va geografik atamashunoslikga doir tadqiqotlar
4. Nomlardan foydalanishga doir huquqiy hujjatlar

XX asr fanlarning differentsiatsiyasi (tarmoqlarga bo'linishi) va integratsialashuv jarayonlari jadalashgan asrdir. Zotan tarmoq va sohalarning chuqur tadqiq etilishi yangi tarmoq fanlarining vujudga kelishiga sharoit yaratdi. Bir qator tabiiy va ijtimoiy fanlarning muayan yo'nalishlari tutashgan bo'g'inlarda yangi "oraliq" fanlarning vujudga kelishi ro'y berdi. Huddi shunday fanlardan biri toponimika bo'lib, "yuqorida takidlaganimizdek tilshunoslik geografiya tarix va boshqa fanlar o'rtasida vujudga keldi. Joy nomlarining ma'nosi qayin tildan olinganligi qanday tarixiy va ijtimoiy voqeylik natijasi ekanligini tadqiq etadi. Shu bilan birgalikda joy geografik sharoiti aniq nomda joy geografik sharoiti aniq nomda mujasamlashivi masalasini toponimika o'zgaradi.

Nomlarni bilish faqat ilmiy va marifiy jihardan ahamiyatli bo'lmasdan amaliy va mafkuraviy jihatlardan katta ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004 yil 11 avgustda chiqarilgan O'zbekiston Respublikasidagi ma'muriy hududiy birliklar aholi punktlari, tashkilotlarga va boshqa toponimik ob'ektlarga nom berish ishlari tartibga solish to'g'risidagi qarori miliy qadryatlarimizning ko'z ilg'amas" qismiga tarixchi tilshunos geograf mutaxassislar qolaversa bu ishga bosh qosh bo'lgan ma'sul kishilar diqqatini jalb e tadi. Va tan tarixiga va qadryatlariga yanada jiddiy munosabatda bo'lishini talab etadi. Lug'at tarkibiga kirgan so'zlar har bir sohasida muayyan tushuncha qonun- qoidalarni ifodalaydi. Geografiya termini bu qadimiy Yer ilmining tushuncha va qonunlari mazmunini ifodalab mustaqil fan sifatida mavjud bo'lishini takidlaydi. Shu boisdan bo'lsa kerakki geografik terminlarni o'rganish va tartibga solish toponimika fani bilan birgalikda olib borilgan. O'zbekistonda dastlabki geografiya terminlarini tuzish XX asrning 30-40 yillaridan boshlangan. Garchi "Devoni Lug'atit Turk" "Lug'ati Chig'atoy va turki usmoni" va boshqa lug'atlar qadimdan mavjud bo'lsada hozirgi zamon geografiyaning termin va so'zlariga asosan XX asrda tartib berildi. Dastlabki geografik lug'atlardan biri Odam Ibrahimov tomonidan yozilgan "Geografiya atamalari" lug'ati bo'lib, lotin imlosida 1935 yilda nashr etilgan. Lug'atda geografik nomlar bilan birga yon

–ma yon terminlar ham berilgan. Terminlar ro'yhati betartib tasodifiy toplangan bo'lishiga qaramay lug'at tuzish tajribasida ma'lum ahamiyat kasb etadi. 1940 yilda Prof. Mallitskiy va G'furovlar tahririda nashr etilgan "ruscha – o'zbekcha geografiya terminlar lug'ati" ancha mukammal ishlangan, terminlar asosan to'g'ri, ammo xalq so'z terminlaridan foydalanilmagan. Bir guruh geografik terminlardan umuman foydalanilmagan. Mahmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'atit Turk" Sulaymon Buxoriyning "Lug'ti chig'atoyi va turki usmoniy" XVII asrda Hindiston podshosi Boburiy Avrangzeb taklifiga muvofiq Muhammad Yaqub Changiy tomonidan yozilgan Chig'atoycha-forscha "qilurnoma" lug'atlaridagi so'zlardan foydalanilmagan. Shunday bo'l-sada "Geografiya atamaları" va "Qisqacha ruscha – o'zbekcha terminlar lug'ati" qo'llanmalari O'zbek milliy geografik terminshunosligida muhim bosqich bo'ladi.

Har ikkala lug'at lotin alifbosida chop etilgan bo'lib, muayyan kamchiliklarga qaramay geografik terminshunoslikda katta ahamiyatga ega bo'ldi. Xalq terminlariga etibor berilmagan yasama so'zlar keltirilgan shuningdek ustun stremnina skala praduxt, nurga poyma ples, obolochka, nonos, korabel kabi o'zbek tilida shundayligicha berilgan. (Ustun-tik, qiyalik, utes qoya, stremnina – tez oqar joy, skala qoya tosh, praduxt- mahsulot, nurga – shirabo'ron, poyma-qayir, plyos-daryo o'zani sayozligi, obolochka - qobiq, nopus-yemirilgan jins to'plami)

1953 yilda o'zbek milliy geografiyasining tamal toshini qo'ygan Dolimov Qarayev, Hasanov, Mirboboyevlarning "Qisqacha ruscha-o'zbekcha geografiya terminlari lug'ati" ni tuzib, o'quv pedagogika nashriyoti tomonidan nashr ettirdilar. Bu lug'at haqida matbuotda uni o'quv ishlarida qo'llash uchun qulayligi xususida qator taqrizlar elon qilindi. Lug'at tuzush masalasi boshqa fanlar uchun muhim ahamiyatga bo'lgani uchun M.Bohodirov, Ya. Nosirov, M.Umarov, H.Mirohmuhevlarining "qisqacha ruscha-o'zbekcha tuproqshunoslik terminlari lug'ati" A.Sodiqov, "Geologiya terminlar lug'ati" Z.N.Saidnosirova T.V. Derxsnov "Ximiyadan qisqacha izohli ruscha-o'zbekcha lug'at" S.S.Sohabiddinov "qisqacha ruscha-o'zbekcha botonika terminlari lug'ati", Q.Zokirov M.M.Nabiyev, U.Pratov, H.A.Jomolxonov "ruscha – o'zbekcha botonika terminlarining qisqacha izohli lug'ati" va boshqa o'quv qo'llanmalari yaratilib, ilmiy terminshunoslik asoslari yaratildi

Rus tilidagi geografik terminlar lug'atini o'zbek tiliga tarjima qilib, nashr etish XX asrning 50-60 yillarida ko'proq ahamiyatga berildi, chunki geografiya faning terminlari mazmunini izohlash fanni bilishda muhim jihat hisoblanadi. A.S.Borkov "Tabiiy eografiyadan izohli lug'at" E.M. Murzayev V.Murzayeva "Mahalliy geografik terminlari lug'ati" kabi izohli lug'atlar ko'p nusxada chop etildiki geiografik lug'atshunoslik rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etdi. Oliy maktab geograf olimlari F.N.Mil'kovning

“Slovar – lopeidiya – I-V jildlar (1959-1963) o‘z amaliy faoliyatlarida foydalanmoqdalar.

Aslini olganda H.Hasanovning “Geografik terminlar lug‘ati ” atoqli geografik, nomlar – toponimlarni qamrab olmaydi, lekin atoqli geografik nomlarning geografik tushunchaga aylangan “Osiyo maksumumi” , “Islandiya maksumumi” kabi iqlimiy, geologik – geografik turdosh otlarga aylanib qolganlarini izohlab beradi. “Geografik terminlar lug‘ati” ning ahamiyati shundaki, o‘zbekcha geografik terminalogiyaning manbalari , xalq geografiya terminlari O‘rta Osiyo xalqlari tillaridan olingan so‘zlarning rus geografiyasiga, ayni vaqtda xalqaro geografik terminalogiyaga kirgan - adir barxan, bagora Djeuliv, Kiyaris, qishloq, kurgon, qir, soy, sel, soz, sir, taqir , to‘qay, chink, cho‘l, sho‘r va boshqa so‘zlar izohlab va asoslab berilishidir. Xalqaro geografik terminalogiyada ishlatilayotgan bunday so‘zlar lug‘at tarkibining bir ismi bo‘lish qatorida darslik va geografik- geologik adabiyatlarda muayyan geografik mazmundagi voqiylik va hodisani ifodalashda ishlatilmoqda. H.Hasanov asarida o‘zbek tili lug‘atiga kirgan geografik terminlar - (okean passat kompos va hakoza – ikkiyuz so‘zdan ko‘proq), rus tilidan aynan tarjima qilinib, kal‘ka yo‘li bilan yasalgan so‘zlar (vodorazdel- suv ayirg‘ich, vodoxrapilishe – suv ombor,) kabi so‘zlarni aniq iohlab bergan. Arabcha – forsha, turkiy so‘zlarning geografik mazmunini ifodalashda xalqaro geografik terminalogiyada qo‘llanib kelayotgan muhobil variantlarini ham tariflab beradi. Shuni aytish kerakki H.Hasanov vaqtli matbuotda muayyan chalkashliklar bilan ishlatilayotgan cho‘l so‘zini chinakkam ma‘nosini izohlab beradi. Kitobning asosiy qismi rusch-o‘zbekcha terminlari lug‘ati bo‘lib, unda kiril imlosida alfavit tartibida rus tilidagi terminlarning o‘zbekchada ishlatilish va yozilish variantlari berilganki buni o‘zbek geografik terminshunosligida katta voqea qaramoq lozim. bor yo‘g‘i besh ming nushada chiqarilgan bu muhim geografik qo‘llanma allaqachon nodir kitoblar qatoridan o‘rin olgan.

O‘zbek toponimika faning taraqqiyotida qomusiy geograf alloma H.Hasanovning “O‘rta Osiyo joy nomlari tarixidan ” (Toshkent “Fan” 1965) nomli to‘rt ming nushada chop etilgan asari beqiyos ahamiyatga ega. Kitobning toponimika uchun birinchi navbatdagi ahamiyati shundaki, toponimlarni yerning tili deb tariflab bu fan muhiyatini tushuntirib berganligidir. Birinchi “Toponimika tarixi ” deb nomlangan qismida toponimika va joy nomlarini o‘rganish ta‘rixi, tarixiy toponimiya, tayanch tushunchalar , O‘rta Osiyo joy nomlarining paydo bo‘lishi olimlarning asarlarida toponimika qanday ahamiyatga ega ekanligi tariflangan. Kitobning ikkinchi qismi “Qisqacha toponimik lug‘at” ga bag‘ishlangan bo‘lib, Amudaryo Andijon, Ashg‘abot, Bortang, Balxash, Borsa-Kelmas, Kaspiy, Bo‘kantov, Sarisen, Atrou, Sirdaryo, Termiz, To‘palang, va boshqa o‘rta Osiyoning makro va mezo toponimlari paydo bo‘lishi tarixiy lingvistik jihatdan tariflangan. Kitob “tarixiy- geografik, nomlar izohati” bilan tugaydi. O‘rta Osiyo toponimlarining

tarixiy geografik o'rni va nomlanishi haqida qimmatli manba hisoblanadi. H.Hasanovning "Geografik nomlar imlosi (Toshkent "Fan" 1962) " "Yer tili" Toshkent O'zbekiston 1978. "Geografik nomlar siri" (Toshkent "O'zbekiston" 1985) kitoblari - Respublikamizda toponimika va geografik atamashunoslik faning asoschisiga aylanganini ko'rsatadi. "Geografik nomlar siri" ilmiy – ommabob ta'rif bo'lsada toponimika bilishga ehtiyoji bo'lgan barcha mutahasis, o'qituvchi, barcha o'zbek kitobxonlari uchun har doim ma'lumotnoma sifatida o'qishga arziydigan zaruriy qo'llanmaga aylanib qolgan desak mubolag'a bo'lmaydi. Zero "Yerning tili" , "Tarixiy toponimiya" , "Beruniy va Bobur toponimiya hususida", "Toponimistlar" "Anana va yangilik", "Nomlar qanday paydo bo'ladi", "Eng xato nom", "Toponimlar", "Toponimik o'lkashunolsik" va "Toponimik lug'at" deb nomlangan boblar chuqur ilmiy va qiziqarli tarifda berilgan. Toponimika ilmi - Yer yuzidagi joy nomlarining turlari, hususiyatlari, shakllanish qonuniyatlari haqida bahs aytadi. Geografik nomlar o'zgaruvchan, nomlarning o'ziga xos siri haqida bilish geografiyadan ta'lim beruvchi muallimlar bilan bir qatorda barcha barchasini qiziqtirishi shubhasiz. 1520 yilda dunyo aylana sayohatni amalga oshirib, Yerning shar shaklda ekanligini va dunyo okeaning bir butunligini amalda isbotlagan F.Magellan janubiy sharqiy Osiyodagi orollar to'plamini Ispan shahzodasi Filip ikkinchi sharafiga Filip orollari deb atagan. Ruschadan o'zbekchaga tarjima qiluvchilar Filippin degan. Ruscha egalik qo'shimchasi bilan noto'g'ri tarjima qilganlar bu xato hozirgacha xaritalarda saqlanmoqda. Filippin davlatining hukumati va fuqorolari orollarning tarixiy Maharlik – ulug'vorlik, mahalliy nomini tiklash masalasi kun tartibida turibdi. Shu Filippin toponimining paydo bo'lishi voqeasi toponimika faning qiziqarli va ommabop soha ekanligini yana bir bor isbotlandi. Buyuk geografik kashfiyotlar davrida va undan keyingi vaqtlarga vujudga kelgan Amerika, Avstraliya, Tinch okean regionlarda paudo bo'lgan. Ko'pchilik nomlar haqida ham shu fikrni bildirish mumkin. Professir H.Hasanovning o'zbek milliy toponimika fanining asoschilaridan deyishimizning boisi ham bunday yangidan paydo bo'lgan nomlarning tarixi manosi, geografik imlolari qatirlashtirgani , standartlashtirgandir.

XX asr o'zbek toponimikasidan eng ko'p ish qilgan olimlar jumlasiga geografiya fanlari doktori S.Qorayev, Qarshi davlat univerteti pro f. T.Nafasov , O'zbekiston milliy univertet professirlari R.Rahimbekov Potihkamol G'ulomovlarni ko'rsatish mumkin. S. Qorayev "O'zbekiston" nashriyotidan chiqarilgan "Geografik nomlar manosi" , kitoblari chiqarilgan. Shu jumladan shuningdek boshqa olimlar birgalikda chiqargan asarlari muhim qo'llanma bo'lib xizmat qilmoqda. S.Qorayev , P.G'ulomov. R.Rahimbekov tomonidan tuzilga "Geografiyadan izohli lug'at" P.G'ulomovning "Jo'g'rofiya atamalri va tushunchalari izohli lug'ati" va boshqa joy nomalri va ulardan geografik talimda foydalanish metodikasiga bag'ishlangan ishlari O'zbekistonda

toponimika va geografiya terminshunoslikning rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Miliy Universtetda ijod qilgan geografiya fanlari doktori marhum professor R.Rahimbekov bir qancha ishlar elon qilish bilan birga bir qancha ishlar elon qilish bilan birga bir necha nomzodlik ishlariga ilmiy rahbarlik qildi. Toponimika sohasida 45 ta fan nomzodlari yetishtirdi. Atoqli geograf va filolik S.Qorayev "Toponimika O'zbekistonda" nomli kitobi bilan olib borgan toponimikaga doir ishlarni bir darajada xulosalaydi., toponimika va geografik terminshunoslik jabhasida kelgusida qilinajak ishlar haqida fikr yuritadi. Ayni paytda oldin nashr etilgan "Topshkent toponimlari" , "Geografik nomlar ma'noisi " kitoblarini mustaqillik mafkurasi talablariga binoan qayta ishlab nashr ettiradi.

O'zbekistonda toponimika tatqiqotlarini rivojlantirishda Qarshi D.U. Prof. T.nafasovning xizmatlarini alohida takidlab o'tish lozim. olimning nomzodlik dsertatsiyasi-Qashqadaryo toponimlari (1969) dan to hozirga qadar o'nlab kitoblari O'zbekiston toponimlarini o'rganishga bag'ishlangan. Ayniqsa T.Nafasovning "O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati" O'zbekiston janubiy rayonlari joy nomlarini chuquqr tahlil etganligi bilan talaba va o'qituvchilar uchun, qo'yinki barch fuqarolar uchun qo'llanma bo'lib xizmat qilmoqda. Joy nomlari haqida o'nlab kitoblar nashr ettirgan yuzdan oshiq ilmiy ishlar chiqargan respublika va M.D.H. mamlakatlari doirasida toponimikaning bir qancha sohasi bo'yicha ilmiy anjumanlarni Qarshida o'tkazishga bosh qosh bo'lgan bu olimning sermahsul ijodida "O'zbek nomnomasi" kitobni alohida o'rin tutadi. Unda O'zbekistonning, xususan janubiy O'zbekistonning yirik geografik oblastlari nomlari tarixiy-lingvistik va tarixiy – geografik jihatdan tahlil etilganligi, bu asar joy nomlarini o'rganuvchilar uchun t araqqiyot qo'llanmasi bo'lib xizmat qilish mumkin. Professor T.Nafasovning ishlarida atoqli terminshunos, tarixchi o'lkashunos, tilshunos, geografik toponimistlarning turlari aynan tahlilga tortilib aniq toponim haqida o'z fikrini bildiradi. Bu nomga doir mahalliy xalq orasidagi rivoyat, afsonalari , ilmiy jihatdan tahlil etiladi va taraqqiyotchining bu nomga tilshunos toponimst sifatida qarashi bayon etiladi. Qarshi davlat unverstetita toponimika sohasida dots. Q. Xuramov terminshunoslik sohasida dots. H.Jabbarov va boshqa olimlar filologiya fakultettida dots. A.Mamatov, B.Kolonov, A.Hayitovlar geografiya kafedrasidan barakali ish olib bormoqdalar. Shu o'rinda Z.Do'simov, X.Egamovlarning "Joy nomlarining qisqacha izohli lug'ati " maktab o'quvchilari uchun chiqarilgan qo'llanmadir. Respublikamizning Urganch, Andijon Guliston ,Termiz, va boshqa oliy o'quv yurtlarida faoliyat ko'rsatayotgan tilshunos tarixchi va geografik tatqiqotchilar umumiy va regional toponimika terminshunoslik kabi joy nomlari bilan bog'liq tatqiqotlar davom etirilmoqda. Zero eng qadimiy sivilizatsiya makoni bo'lgan O'rta Osiyo regionida turli qatlamga ega bo'lgan toponimlarni urgatish regionning tarixi xalqning joy nomlarida mujassamlashgan mujohazasining naqadar keng

ekanligini ta'iat va jamiyat munosabatlarining xilma xil qirralarini bilishga imkon beradi. Ko'pchilikka ayonni toponimlar xalq tarixi va madaniyatining ajralmas bo'lagi joy nomlarida xalqning tili tarixiy voqealigi, turmush tarzi dunyoqarash, atrof tabiiy va ijtimoiy voqealikka bo'lgan munosabati aks etgan. Shunday ekan nomlar xalqimizning dunyoqarashining tarkibiy qismi sifatida chuqur o'rganilishi tilimiz boyligi o'zbek xalqining boy madaniy merosga ega ekanligini ko'rsatishga xozmat qilmog'i milliy istiqlol mafkurasining bir bo'lagi sifatida miliy o'zlikni anglash o'zi mansub xalq tarixi va madaniyatiga hurmat va faxr tuyg'ularini shakllantirmog'i mafkuraga to'g'ri kelmaydigan xalqimiz tarixi va ananalariga yod bo'lgan mustamlakachilikdagi nomlardan voz kechilib, ular asl tarixiy nomlar bilan yoki xalq ma'naviyatiga mos nomlar bilan almashtirilishi zarur. Bu haqida Andijon davlat univerteti prof. S.Jalilov O'zbekiston ovozi gazetasida o'tmish odatlari, milliy an'analari bo'lgani kabi har bir yuqori saviyali kishilar hayotiy harakatlarida namoyon yurtimizning ibratli tarixi ham qishloqlarimiz ko'cha va mahallalarimiz nomlarida saqlangan.

Bu muhim sohada O'zbekistonda juda ko'p ishlar qilinda va amalga oshirildi. "O'zbekiston davlat tili" to'g'risidagi qonun (1989 yil 21- oktabr) "O'zbekiston davlat tili qonuniga" o'zgarishlar va qo'shimchalar kiritish to'g'risida 1995 yil 21-dekabr O'zbekiston Respublikasi ma'muriy hududiy tuzilish , toponimik ob'ektlarga nom berish va ularning nomlarini o'zgartirish masalalrini hal etish to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi 1996 yil 30-avgustdagi qonuni va shu qonun asosida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1996-yil 31- avgustdagi O'zbekiston Respulikasidagi ma'muriy hududiy birliklar aholi punktlari va tashkilotlar va boshqa toponimik abektlarning nomlarini tartibga solish to'g'risidagi qarori, "O'zbekiston Respulikasidagi ma'muriy hududiy birliklar aholi punktlari tashkilotlarga va boshqa toponimik ob'ektlarga nom berish ishlarini tartibga solish to'g'risida" gi 2004- yil 11- avgust 383-sonli O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori kabi huquqiy asoslar yaratilgan . O'zbekiston hukumatining bu yuridik hujjatlari joylarda qanday bajarilishi yuzasidan respublikamiz Oliy Majlisining yug'ilishlariga tegishli rahbarlarning tinglanib tegishli qarorlar qabul qiladi.

O'zbekistonda qabul qilingan va amal qilinayotgan ushbu va boshqa huquqiy hujjatlar tarixiy ilmiy qiymatli toponimlarni saqlab qolish ma'naviy tariximizning bir qismi sifatida alohida ahamiyatli toponimlarning qayti tiklash yangi toponimik abektlarga mentalitetimizga mos nomlash davlat siyosati darajasiga ko'tarilganini bildiradi. Viloyat va tuman hokimliklari huzurida toponimik komisiyalar ishlamoqda. O'zbekiston Respublikasining Vazirlar Mahkamasi huzuridagi geodeziya kartografiya va davlat kadasteri bosh-boshqarmasi geoinformatika va kadastr miliy markazi tarkibi toponimika labaratoriyasi faoliyat ko'rsatmoqda. Labaratoriya geografiya fanlari doktori

S.Qorayev rahbarligida “O‘zbekiston Respublikasi geografik nomlarining o‘zbek tilida yozilish asosiy qoidalari asosiy qoidalari” “O‘zbekiston Respublikasidagi shaharlar, tuman markazlari, shaharchalar nomlari davlat tili kiril va lotin yozuvlariga” “O‘zbekiston Respublikasi gidrotexnik inshootlari nomlari davlat tilida kiril va lotin yozuvlarida” “O‘zbekiston temir yo‘llari stansiyalari nomlari davlat tilida kiril va lotin yozuvlarida” “1: 10000 , 1: 25000, 1: 100000 masshtablardagi topografik xaritalarda terminlarda terminlar va qisqartmalarning yozilishi ” “Tojikiston Respublikasi geografik nomlarining o‘zbekcha yozilishi yo‘riqnomasi” “ Qirg‘iziston Respublikasi geografik nomlarining o‘zbekcha yozilishi yo‘riqnomasi” kabi 7 ta kitobchani “O‘zgeogkadastr” chiqargan. Ushbu yo‘riqnomalarning “asosiy qoidalari” “shaharlar tuman markazlari ” “gidrotexnik inshootlar” “temir yo‘l stansiyalari” S.Qorayev tomonidan tuzilgan. Beshinchisi - “topografik kartalarda yozilishi” – B.Alixo‘jayev tomonidan - oltinchisi - “Tojikiston Respublikasi geografik nomlarining o‘zbekcha yozilishi yo‘riqnomasi” – O.Bo‘riyev tomonidan va yetinchi kitobcha “Qirg‘iziston Respublikasi geografik nomlari yozilishi yo‘riqnomasi” – S.Qorayev tomonidan tuzilgan. Ushbu rasmiy nashrlar yuridik hujjat bo‘lib, O‘zbekiston nomlarini to‘g‘ri yozish va ularni xaritalarda ko‘rsatish qat’iy tartibga solinganini ko‘rsatadi. Zero fuqarolarning o‘z-o‘zini boshqarish yig‘inlari fuqorolik holatini qayd etish idoralari va boshqa joy nomlari hujjatlarida qayd etadigan tashkilot va muassasalar nomlarini to‘g‘ri yozish hujjatlarni talab darajasida rasmiylashtirilishi xalq ma’naviyatining bir bo‘lagi hisoblanadi. Shu bilan birga fermalar jamiyatlarni nomlashda chalkashliklarga yo‘l qo‘yilmaydi. Toponimlarni o‘rgatish va to‘g‘ri qo‘llash maktab ta’limida savodxonlikni yuqori darajaga ko‘tarish bilan bog‘liq masalardan biri. Unverstet va pedagogika oliy o‘quv yurtlarini tilshunoslik-filologiya geograf va tarixchilar tayyorlash yo‘nalish toponimika kursi o‘qitiladi. Maxsus fanlar sifatida ilmiy terminshunoslik kurslarini mutaxassislik kafedralari o‘qitishi davr talabi. Zero muayyan tarixiy voqealik badiiy asarda voqealar aniq bir joy nomi bilan bog‘liq bo‘ladiki shu hududning geografik nomini tahlil etish shu fanning qiziqarli jihatini oshirishi shubhasiz. Xususan geografik o‘qituvchisi geografik ob’ektning nomlari xaritalardagi shahar mamlakat dengiz, tog‘ va boshqa toponimlarning ma’nosi va tarixi haqida ma’lumot bersa darsning ilmiy va tarbiyaviy jhati kuchayadi. Demak toponimlarni bilish o‘zini madaniyatli deb hisoblagan. Har bir fuqaro uchun zarur. Shu maqsadda toponimikaga doir kitobchalar chiqarish kafedralarda toponimik tadqiqotlar olib borish faqat ilmiy jihatdangina emas amaliy va marifiy jihatdan ham muhim masala deb qarashga haqlimiz. O‘zbekistonda nom berish ishlarini tartibga solishga ahamiyat berilayotgan ekan har bir viloyat shahar tumanlarda tarixiy etnografik va geografik nomlarning maxsus kitoblarini yaratish maqsadga muvofiq ish bo‘lar edi.

TO'RTINCHI MA'RUZA: TOPONIMIKA VA ILMIY GEOGRAFIK ATAMASHUNOSLIKNING TAYANCH TUSHUNCHALARI, TOPONIMIKA FANINING TADQIQOT METODLARI

REJA:

1. Toponimikaning tayanch tushunchalari va iboralari. Makro-mezo va mikrotoponimlar
2. Ilmiy va xalq atamaları. Xalq atamalarining manbalari. Geografik tushunchaga aylangan xalq so'zlari.
3. Ilmiy terminlar. Ilmiy bilishning asosi
4. Geografik atamalar.

Har bir fanning muayyan tushuncha, qoida, qonunlarni ifodalaydigan tayanch so'z, termin va iboralari bo'ladi. Toponimikaning alohida ilm sohasi ekanligini bildiruvchi o'z tushunchalarini ifodalovchi tayanch tushuncha va so'z – terminlari mavjud. Toponim-lotinchada topos-joy, yer, noma-nom, ism so'zlaridan olingan bo'lib, joy nomi, geografik nom – atoqli ot geografik ob'ektni alohida nomga ega ekanligini bildiradi.

Toponimiya - malum hududdagi joy nomlarining yig'indisi. Toponimika – joy nomlarini geografik ob'ektlarning nomlarini o'rganuvchi ilm sohasi hisoblanadi. Antroponim - har qanday shaxsning atoqli oti, ismi otasining ismi laqabi taxallusi. Antroponimlardan geografik nomlar yasali kelishi kishilar nomiga qo'yilgan dengiz cho'l tog' tizmasi shahar va boshqa geografik ob'ektlar - toponimlar deyiladi. Barents dengizi, Bering, Bafort, Tasmaniya dengizlari, Boliviya, Kolumbiya davlatlari, Vashington, Dehli, Hoshimin kabi poytaxt shaharlar, Laperuza, Bering, Kuk, Devisov, Torresov kabi bo'g'ozlar toponimlarga misol bo'la oladi.

Xalq qabila va urug'lar umuman el – elatlar nomi bilan atalgan geografik ob'ektlar etnonimlar deyiladi. Etnonimlardan hosil qilingan joy nomlari etnotoponim bo'ladi. Bunday nomlar tarixiy davrlarda xalqlarning qayerlarda yashaganligidan va o'zaro aloqalaridan guvoh beradi. O'rta Osiyoda bu xil nomlar ko'pchilik Amerika qo'shma shtatlaridagi Yuta, Michigan Dakota Oregeona va boshqa o'nlab shtatlarning nomlari daryodagi ko'pchilik davlatlarning nomlari tub xalq nomidan olingan etnotoponimlardir. (Rossiya, Turkiya, Angliya, Germaniya, Turkmaniston, Qirg'iziston va boshqalar.)

Gidronim-suv havzalarining dengiz daryo ko'l irmoq buloq duquq ariq anhor, suv ombori havzalarining atoqli otlari. Mahalliy geografik atamalar deb – geografik ob'ektning xarakterini turini mazmunini ifodalaydigan so'z ibora (Terakli, Beshqayrag'och, Qoratog' va boshqalarga aytiladi). Odatda mahalliy geografik atamalar geografik nomlar hosil bo'lishida faol qatnashadi. Qo'shtegirmon qishlog'i Yangiariq tumani va boshqalar.

Oronim – yer usti relefining atoqli otlari qir, jar, vodiy, botqoq, tog', tepalik nomlari.

Toponimik strategiya toponimlarning turli yoshdagi turli davrlarda Lisoniy har xil bo'lgan qatlamlari. Qatlam tasviri mazmunidagi bu ifoda geologiya fanidan olingan bo'lib, pastgi o'rta yuqori qatlamlarda so'zlarning joylashuvi orqali geografik nomning eng qadimgisidan hozirgi ishlatiladigan yuqori qatlamlargacha ma'nosini aniqlashga yordam ebradi.

Toponim semantikasi geografik nomning lug'viy manosi demakdir. Kal'ka – (Fransuscha nusxa) boshqa tillardagi geografik nomlarni muayyan tilga o'zbekcha tilga to'liq yoki qisman tarjimada ifodalash. Chunonchi Great, Salt, Laki – katta sho'r ko'l New Gellnd – yangi Zelandiya inglizcha beloe mori oq dengiz, Novaya Zemliya Yangi Yer oroli. Aynan tarjima qilingan ma'nosi bir-u ikki tilda ikki xil aytiladigan nomlar kal'ka bo'ladi. Qizilsuv, Surxob, Qorasuv-Siyohab,

Toponimik formant – topofarmant geografik nomlarning yasashida ishtirok etadigan so'z qo'shimchasi bo'lib, mustaqil geografik nom sifatida ishlatilmaydi. Masalan Marg'iyona, Sug'diyona, O'zbekiston, yona, stan topoformat hisoblanib marg o'tloq so'g'd xalq o'zbek topa asos bo'lib, xizmat qiladi.

Asos (topoasos) geografik nomning qo'shimchasi olib tashlangandan qolgan o'zagi. Onamastika har qanday atoqlarni tahlil etuvchi tilshunoslikning bo'limi tarmog'i.

Etimologiya geografik nomlarning kelib chiqishi haqidagi ilm. Etnologiya – geografik nomlarning paydo bo'lish sharoitini sabablarini aniqlash bilan shug'ullanuvchi toponimikaning sohasi masalan Qizilqum cho'lining nomi qumning rangi qizil bo'lmasada nima sababdan shunday aytilganini aniqlaydigan etnologiya turli daliliy malumotlarni tahlil qiladi.

Transkriptsiya – nomlarning to'g'ri yozilishi imlosi oynonim aholi turar joylarining nomi -urbonim, shahr ichidagi nomlardir. Ma'lum bo'ldiki toponimika faniad ishlatiladigan atamalar so'zlar iboralar asosan geografik mazmunga ega. Geografik nomlar turli maqsad va nuqtai nazardan o'rganilishi mumkin o'rta va markaziy Osiyo geografik nomlarining yirik tatqiqotchisi mashhur geografik olim I.M.Murzayev toponimlar yetti xil nuqtai nazardan o'rganilishi mumkin. Bular nomning geografik ob'ekt turiga mansubligi, paydo bo'lish sharoiti va vaqti. U yoki bu tilga mansubligi, mazmun va etimologiyasi bo'yicha. Gramatik qoida va miyyorlarga tog'ri kelishi. Bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilish imkoniyati va tarqalishi, areali va migratsiyasi yani nomning ko'chib yurishi nuqtai nazarlaridan o'rganilishi mumkin.

Toponimlarning bunday turlicha yo'nalishlarda o'rganilishi bir necha metotlar yordamida amalga oshiriladi. Nomlarni tarixiy tahlil qilish metodi orqali toponimning paydo bo'lishi evalutsiyasi o'zgarishi nom vujudga kelgan ijtimoiy muhit aniqlanadi. Geografik paydo bo'lgan tarixiy sharit va manbani

aniqlash bu metodning mahiyatini tashkil etadi. Lingvistik metodlar etimologiya metodi formatlari metodi va leksik, semantik tahlil metodini o'z ichiga oladi. Bunga geografik nomlar gramatik jihatdan tahlil etilib, nomning paydo bo'lishi manosi aniqlanadi. Kartografiya metod nomlarining nom o'zagini tashkil etgan so'zdagi qo'shimchalarni tadqiq etish orqali nomlarning tarqalish areali nom mansub til nomlarning tabiiy-ijtimoiy iqtisodiy hodisa va ob'ektlar bilan bog'liqligi aniqlanadi. Chunonchi suv, daryo, soy qo'shimchalarning tarqalish xaritasi tuzilsa gidronimlarning nomi turkiy xalqlar tiliga mansubligi suvdan foydalanish tarixi, gidrolik ob'ektning kattaligi haqida ma'lumot olishi mumkin.

Xalq atamalarining o'rganish metodi geografik nom tarkibidagi tog' tepa, suv, o'rganilayotgan ob'ektning katta kichikligi, o'zgarib turishi, baland pastligi, ko'p ozligi va boshqa tabiiy xususiyatlar haqida ma'lumot to'planadi. Shunday qilib, toponimikaning tadqiqot metodlari bir necha bo'lib, bu metodlar tilshunoslik tarix va geografiya fanlarining tadqiqot metodlariga yaqin turadi. Geografik nomlarning kelib chiqishi tarqalishi manosi haqidagi fan bo'lgan toponimika geografik hodisa va jarayonlarning natijasi bo'lgan nomlarni aniq bir hudud bilan bog'lab o'rganish bo'is toponimikani geografik mazmuni va mohiyati fan desak to'g'ri bo'lishi mumkin. O'zbekistonda har biri o'z o'rniga ega bo'lgan 17 mingdan ortiq qishloq va aholi manzillari, 5 mingdan oshiq quduq borligi hisobga olingan bo'lib ularning faqat ma'nosini axtarish bilangina o'rganib bo'lmaydi. Joy nomlar qo'yilishidagi qonuniyatlarni qidirib topish ularni guruhlariga tasniflab o'rganish kerak. Shundagina nomlarning izohli lug'atini tuzish mumkin. Geografik fanlar enk planetar tarzdagi okean dengiz, materik, tog' sistemasi, region, davlat nomlari makro toponimlar, qo'ltiq, ko'rfaz, bo'g'oz, ko'l botqoqlik, muzlik tog' tizmasi tarmog'i daryo irmog'i o'rtacha kattalikdagi shaharlar nomlari hajmidagi mezo toponimlar va mahalliy ahamiyatli mikrotoponimlarga bo'lish ananasi mavjud. Ammo bu tasnif ham nisbiy bo'lib, mashhurliigi ahamiyati tarixiy voqealik sifatida paydo bo'lishi jihatidan mezotoponim, mikrotoponimga, mikrotoponim mezotoponimlar qatoriga o'tishi mumkin. Chunonchi bermud orollari bo'yo'g'i 53,3 km.kv. maydoni 62 ming aholisi bo'lgan Atlantika okeani shimoli g'arbidagi orollar guruhi bo'lib, bir jihatdan mikrotoponim hisoblanadi. 1522 yilda ispan sayyohi H.Bermudis tomonidan kashf etilgan Britaniya hamdo'sligi tarkibida davlat bo'lgani uchun uni mezotoponim deyish mumkin. Ammo Bermud uchburchagi deb nomlanuvchi halokatli akvatoriya bo'lganligidan har qanday mashhur mikrotoponim kabi Bermud orolarini ko'pchilik biladi. Barcha ilm sohalarining aniq tushuncha va qonunlarini ifodalovchi ilmiy atama yoki terminlari mavjud. Bu terminlarsiz fanning mohiyatini ifodalab bo'lmaydi. Geografiyada yuqorida qisman qayd etilgani mezden mintaqa, iqlimzona, landshaft atmosfera, biosfera rayonlashtirish iqtisodiy rayon, musson, fiyon, seklon, antiseklon, tropik, rel'ef, tog' adir tekislik, plato, yassi tog'lik,

pasttekislik, bug'oz dengiz, orol va boshqa mingdan oshiq soz ishlatiladi. Bu tarminlarning oldiga yana aniqlagich qo'shiladiki, hodisa, jarayon, voqeylik, turini bildiradi. Arktika mintaqasi issiq iqlim, baland tog' qumli cho'l tropik siklon, yirik iqtisodiy rayon, sanoat tuguni, eroziya rel'efi, va hakoza. Ushbu va boshqa geografik atama va so'zlar geografiya fanida mumkin. Qadimgi yunon, lotin va hozirgi yevropa xalqlari tillaridan olingan terminlar ko'pchilikni tashkil etadi. Shelf inglizcha fiyon landshaft-nemischa, metiorit metioroilit – yunoncha, meloratsiya – lotincha, kadastr – artizan – fransuzcha, plota, kryaj, uval-ruscha, so'zlar umumqabul qilingan geografik terminlar shunday so'zlardir. Shu bilan faqat muayyan geografik landshaft voqeylik yoni relefini ifodalash uchun aniq bir regiondan olingan ilmiy terminlar sifatida qabul qilingan so'z va iboralar talaygina. Bedlend – AQSh O'rta g'arbidagi buzuv yerlarda tarqalgan rel'ef, kompos (portugalcha) butazor savanna Pampa- o'tloq, (hindcha) al'p rel'ef, al'p o'tlog'i – lotincha tundra – fincha – o'rmonsiz yalang qir, teraylar – Himolay tog'idagi botqoq chalakzorlar, tundra – AQSh janubiy sharqida Meksika qo'ltig'i sohilida ko'tariladigan kuchli quyun tayfun – Tinch okean g'arbiy sohilida ro'y beradigan kuchli tropik siklon, tayga - mo'tadil mintaqasi o'rmon zonasining shimolidagi ignabargli o'rmonlar sekreb- Avstraliyaning qurg'oqchil yerlaridagi butasimon evkalipt tikanli akatsiya va butilkasimon daraxtlardan iborat doimiy yashil chalakzorlar bu tahlit landhsht rel'ef shamol va boshqa geografik voqealarning betakrorligini ifodalaydigan geografik ifodalar soni minga yaqin bo'lib, ular barcha xalqlarning tillaridan olingan. Shu so'z olingan tilning atrof muhit xususiyatining o'ziga xosligini ifodalaydi. O'zbek tilining lug'ati boshqa tilarga tarjima qilinganda aynan so'z manosi ga futr yetkazadigan terminlar juda ko'p. Bular xalq terminlaridir. Sirt soz adir, ang'iz, chink, gerdob, adoq, oyoq, qo'rig', qoq, boldir, qurum, uchma, barxan, bahorinor, taqir, soy, qayir, koriz, qishloq, cho'l, qo'rg'on, qir, sel, to'qay, sho'r, ungir, o'ra, qum, bo'z, dasht, bo'ron, o'lan, sahro, dashti biyobon, lalmi va boshqa yuzdan oshiq so'zlar geografik atamalarga aylangan. Mashhur geografik akademik L.Berg "xalq tilida bitmas tuganmas boyliklar bor bu ilmiy terminologiyani kengaytirish manbaidir" deb rus geografik terminologiyasi haqida 1915 yilda yozganida bu fikrni boshqa xalqning tillariga shu jamiyat o'zbek tiliga ham tegishli ekanligini nazarda tutgan bo'lishi mumkin. Aslini olgan "devonu lug'atit Turk" hali XI asrdanoq turkiy xalqlarning lug'aviy tarkibiy nihoyatda keng qamrovli sinonim, omonim, antonimlarga boy ekanligini butun musulmon xalqiga isbot qilgan. Darhaqiqat qumli cho'llardagi ko'chib yuruvchi taqasimon tepalikni faqat barxan so'zi bilangina ifodalasi shakli va hosil bo'lish mekonizmiga mos keladi, yoki muayyan yo'nalishga ega bo'lmagan usti liyos bilan qo'plangan tog' oldi tepaliklar marmonini faqat adir termini bilan ifodalash mumkin. Xalq terminlaridan ilmiy atamalar hosil bo'ladi. Xalq terminlari toponimlarga aylanadi – qoraqum Qizilqum

Qarnobcho'l, Mirzacho'l, Badayto'qay, Yo'lbarsto'qay, Qoplonqir, Qoraariq, Ulug'tog', Oqtog' va boshqalar geografik terminlarning asariyati rus va boshqa tillardan o'zbek tiliga tarjima qilinib ishlatiladi. Bunda ayrim xilma-xillik chalkashliklar borligini nazarda tutib H.Hasanov "Sten' – so'zining cho'l deb tarjima qilinishi va qo'llanilishi xato va tasodifiy " deb isbotlaydi. Olimning siyosiy harakati bilan sten dasht deb mazmunan tog'ri tarjima qilishadigan bo'ladi. "Pustniya sahro deb emas cho'l deb tarjima qilish tog'ri bo'ladi. Chunki jonli o'zbek tilida" Qizilqum chpo'li Qoraqum cho'li Qarshi cho'li deb ishlatiladi. Rossiya va Qozog'iston shimolida zona stepi dasht zonasi ekanligini hamma biladi. Barabi cho'li Qulunda cho'li deyilmaydi. Barabi dashti, Qulunda dasht deyiladi. Tojikistonda geografiya va ruscha zona stepni dasht zonasi to'g'ri ishlatmoqdalar. Tarixga nazar tashlaydigan bo'lsak Sulaymon Buxoriy lug'atida "cho'l, sahro, biyobon, boshqarisi "Homun" deb ishlatilgan Sadriddin Ayni ham Qizilqum to'g'risidagi bir maqolasida faqat cho'l so'zini ishlatgan yer yuzi jurnal;i 1927 yil 1-2 son 32- bet. Botanik olimlar S.Sohabiddinov lig'atidan pustniya cho'l deb ochiq oydin yozgan bo'lsa akademik Qadr Zokirovning "O'rta Osiyo geobotanik pog'onalari cho'l, adir, tog' va yaylov deb faqat halq terminlarini ishlatgani uchun ko'pchilik yirik geobotanik tatqiqotchilar etirofiga sazavor bo'lgan. Hozir darsliklardan bu terminlar mustaqil o'rin olgan. H.Hasanovning "fikricha xalq terminlarining qadimiy lug'aviy kitoblaridan tarixiy geografik asarlar sayohatnomalar vaqor hujjatlardan badiiy adabiyot olish zarur. Shu bilan birga boshqa tillarda geografik terminlarni tarjima qilganda o'zbek tilida so'zni muqobalanishini topish shuningdek qo'shni davalt tilarida ishlatiladigan terminalrga yaqin bo'lish maqsadga muvofiq. Umuman geografik atamalarni tanal;shda o'zbek xalqining tabiat hodisalariga zehn solib, tabiat bilan yuritish aloqani kuzatishdan yaratgan .

BESHINCHI MA'RUZA: GEOGRAFIK NOMLARNING PAYDO BO'LISHI, MAZMUNI VA TASNIFLASH MASALALARI

REJA:

1. Atoqli geografik nomlarning kelib chiqishi, umumlashgav tartibga solingan toponimlar tasodif nomlar
2. O'xshatib qo'yilgan nomlar ko'chma nomlar atoqli otdan hosil bo'lgan nomlar.
3. Geografik nomlarning paydo bo'lishi va xususiyatlariga ko'ra turlari.
4. Geografik nomlarning tasniflash masalalari.

Geografik nomlarning toponimlar atoqli otlar turkumiga kiradi. Turdosh otlardan yasalgan nomlar ma'lum bir so'z birikmasini tashkil etishi mumkin. Nomlar umumiy tushunchalarning mujassamlashuvi individuallashuvi natijasida paydo bo'ladi. Qizilqiya, Qoratog', Chuqurko'l aslida so'z va so'z birikmalari to biror joyning atoqli otiga aylanishiga qadar turdosh ot bo'laveradi. Abektning joylashuvi biror bir belgisini miqdorini sifatini rangini va boshqa xususiyatlari aynan shu ob'ektga mujassamlashgandan.. Keyin abektning atoqli otiga toponimga aylanadi. Unumlashgan avvalo umumlashgan ob'ektning umumiy jihatini boshqa ob'ektlardan farq qiladigan turini bildiradi. Cho'l - quruq iqlimlik qoplami siyrak oqar suvi bo'lmagan quruqlik maydoni cho'l hududining sho'rxoklar ko'p uchraydigan bo'lagi individuallashgan cho'lning va sho'rxok doirasi sho'rhokcho'l atoqli otga aylanadi. Qumloq maydonli qismi qumli cho'l va rangi kattaligi kabi sifat jihatlari qo'shilib, kattaqum cho'li Qizilqum cho'li deb atoqli otga aylanadi. Geografik nomlar dastavval til taraqqiyotining boshlang'ich davrlarida oddiy turdosh otlardan iborat bo'lgan odamlar geografik ob'ektlarni oddiygina suv daryo tog', to'qay va hokazo deb yuritganlar. Bora-bora rangi bo'yicha Qorasuv Qizilsuv, Sarisuvga aylangan. Muayyan alomatlar shu ob'ektlar uchun mujassamlashib, tanhoz asli Tanqiz Jinnidaryo Uradaryo Tantaksoy atoqli otlar paydo bo'lgan. Qadimiy turkiy tilda katta daryo "O'kiz" "Edil" "Jayhun" der ekanlar bu so'zlar keyinchalik daryolarda atoqli ot bo'lgan O'kuz, Jayhun Amudaryo Idil Volga Kavkaz xalqlarida daryoni Don deganlarni Don-Amur Gang daryolarining nomi ham shu tariqa paydo bo'lgan. Misisipi, Kattasuv, Yenisiy – Ona daryo, shu yo'sunda ma'lum va mashhur mikrotoponimga aylangan. Ko'chma nomlar toponimikada talaygina tog' yoki tepalik nomi shu yerdan boshlangan. Soyga, qishloq nomi toqqa, tog'ning nomi shaharga beriladi. Tom, Om', Biya, Angara daryolarining nomi shaharlarga o'tgan. Respublikamizda Zarafshon daryosi nomi oltin qazuvchilar shahri Zarafshonga Ohangaron daryosi nomi Ohangoron shahriga berilgan. O'rta Osiyoda odatda daryolar qaysi aholi manzili yonidan o'tsa daryo nomi o'sha shahar nomi bilan ataladi. G'uzordaryo Yakkabog'daryo, Amudaryo

Yevropa va Rossiyadan daryolar nomi shaharga ko'chadi. Venetsiya shahar nomi janubiy Amerikaning Venesuela davlati nomiga ko'chgan. Amerika qitasida Yevropa shaharlarining nomlari ko'p ekanligini ko'rish mumkin. Shaharlarimiz mikrotoponimiyasida barcha shahar va tumanlarning nomlarini uchratish mumkin ki bu nomlar shu shahar va tumonlarga bo'lgan hurmat belisi desa bo'ladi.

Edil Don, Amur, Ganga Oxota Yayla, Chinik Qopchig'oy nomlari ham aynan shunday so'z nomlardir.

Al'p qismiga kel't tilida tog' balandlik degan oddiy so'z edi. Zamon o'tishi bilan Yevropadagi eng baland tog' nomida mujassamlashib, atoqli otga aylandi. Shu bilan birga Al'p nomidan Alpinizm, Al'p o'tloqlari Al'p burmalanishi kabi iboralar to'qildi. Ikki ob'ektni bir-biridan farqlash uchun Katta suv, Kichiksuv, Oqsuv, Qorasuv, suvli soy, Quruqsoy, Chuchukquduq, Sho'rquduq kabi qishloq nomlari paydo bo'lgan. Atoqli otlar ilmiy atamalarga aylangan hollar ham mavjud. Balxan yarim orolidagi Karst plotosi nomida karst ilmiy atamasi O'rta Yer dengizining Vulkana oroli nomidan Vulqon so'zi turkiyada ilon izi bo'lib, oqadigan Menderes daryosi nomidan Meandr Islandiyadagi Gezer Qaynarbulog'i nomi otilib turadigan issiq buloqlarga berildi.

Nomlarda ko'chish qonuniyati planitamizning hamma regionlarida davon nomi shu yerdan boshlanadigan soyga o'tadi. Qishloq nomi toqqa, tog' nomi shaharga shar nomi viloyatga berildi. O'rta Osiyoda aholi manzili nomi ko'pincha uning yonidan oqib o'tadigan daryoga Amudaryo, G'uzardaryo, Yakkabog' daryo boshqa regionlardan daryolar bo'yida paydo bo'lgan shaharga shu daryo nomi beriladida shaharni bildiruvchi qo'shimcha bilan shahar nomi hosil qilinadi. Or'-Orsek Yenesiy - yenesesik, Uj-Ujgorod shahar nomi daryoga ko'hish mumkin. dUshanbe shahri Dushanba daryosi mamlakat nomlarining ko'pchiligida - Iston - iya, qo'shimchalari yozilishi qonun bo'lib qolgan deyish mumkin. Tojikiston Vengriya geografik nomlarda umumlashtirish ham odat bo'lib qolgan. Osiyo dastlab kichik bir yerning hozirgi Falastin Livan Suriyaning nomi edi. Zomanlar o'tishi bilan kata qitaning umumlashgan nomi bo'lib qoldi. Tiyanshan nomini biron o'zbek qirg'iz. Qozoq, uyg'ur bilmas edi. Bu tog'ning ayrim bo'laklari qurama chotqol terskay Xoliq tog' va hakozi nomlar bilan yuritilgan faqat markaziy qismi eng baland tepasi tangritog' va Xotangri nomi bilan mashhur bo'lgan. Xitoylar turkiycha Tangritog'ni Xitoychaga tarjima qilib, Tanshanov nomini yaratdilar. (Tyan - tangri, osmon shan - tog') bu tarjima nom butun daryo xarita va adabiyotlarida o'rnashib qoldi. Tyan - tangri osmon, shan - tog', chunki turkiy xalqlar ham xitoylar ham tangri osmonda yashaydi deb hisoblashadi. Tyanshan nomi xalqaro adabiyot va xaritalarda butun bir tog'li ma'lumot uchun mujassamlashib qoldi. Tasodif nomlar ham geografik xaritalarda ko'pchilik ispanlar janubiy Amerikani egallashlari davomida, tog' etagida yashovchi mahalliy aholidan "yuqorida nima bor deb so'rashibdi . yerli

mahalliy aholi ispanlar savoliga ” “Chili” yani yuqori sovuq bor deb javob bergan ekan. Shu shu bu tog’li mamlakat nomi chili nomi bilan atay boshlangan.

Geografiya kashfiyotlar tarixida eng katta kashfiyot qo’shaloq materik Amerikaning X.Kolumb tomonidan ochilishi bo’lib, Amerika nomi ham bir jihatdan tasodif tufayli paydo bo’ldi. Gollandiya olimi M.Val’dzemyuller Sen-de shahrida Amerigo Vespuchchining o’zini kashfiyotchi qilib, Flirensiya shahrining mashhur fuqarosi P’ero Sderenga yozgan ikki xatini Florensiyalik banker Medrichi va yoshlikda birga o’sgan Val’dzenyuller kosmografiyaga kirish kitobiga yangi ochilgan quruqliklarni uning nomi bilan atashni taklif etadi. Haqiqatdan bu materikning kashfiyotchisi X.Kolumb bo’lib, Amerika Vespuchi Kolumbning ikkinchi sayohatida oddiy qatnashchi bo’lib ishtirok etgan, tarixda bironta davlatning ekspeditsiyasiga Vespuchi boshliq bo’lib qatnashgan emas. Boshqalarning kashfiyotini o’ziniki qilib, o’zlashtirish uchun “sayohatga boshliq bo’lganman “ - deb ikkita xat yozib qoldirgan., M.Valzimullier kartograf Merkator proektsiyasini qo’llab yangi materiklar xaritasini tuzadiki, tasodif tufayli qo’shaloq materiklarga “Amerika ” nomi mujassamlashib qoldi. Nomlanish tarixida eng katta xato va Kolumbga nisbatan o’ta ketgan adolatsizlik geografik voqiylik bo’lganidan etiboran Amerika nomi paydo bo’ldi.

Al’p qadimiy kel’t tilida - tog’ , balandlik degan oddiy so’z bo’lgan. Zamon o’tishi bilan Yevropadagi eng baland tog’ning nomiga aylangan. Ayni vaqtda Al’pinizm, Al’p o’tlog’i Al’p burmalanishi kabi iboralar geografiyada paydo bo’ldi. Xingan Xibin nomlari aslida Yassitog’ ilk tizma ma’nosidagi nomlardir. Toponimlarda umumlashtirish ham ananaga aylangan. Ilgari Toshkentning faqat bir darvozasi, so’ngra darvoza atrofidagi bir guzagina Samarqand darvoza deyilgan. Hozir esa Chorsudan to Zaxariqacha bo’lgan katta hudud umumlashma - Samarqand darvoza ko’chasi deyiladi. Yana bir misol Xitoyning janubidagi eng katta daryoning nomi Chintzi bo’lib, uning quyi qismi okeanga quyilish joyigacha Yantsizi deyiladi. Yevropalik va umuman geografik kitoblarda butun daryo Yantizi deb umumlashma nomi bilan ataladi.

Ayrim nomlar aniq bir sanada hosil qilinadi. 1520 yilda Tinch okeani nomi Magellan sayohati natijasida paydo bo’ldi. Avstraliya nomi 803 yilda rasmiylashdi. Afrikada Tanganika Zanjibar davlatlari 1964 yilda tanlov asosida ikki davlat nomlarining birinchi bo’g’inidan kesib olinib Tanzaniya hosil bo’ldi. Hozircha izohi aniqlanmagan nomlar ham uchraydi. Bunday nomlar nooydin nomlar izohi bir muncha aniq qaysi tilda nima sababdan atalganligi aniq nomlar haqida XX asrning eng yaxshi geografiya darsligi mualliflaridan biri Moskvalik geograf professor B.P. Maksokovski toponimika fani uchun kartadagi nomlar bo’ljak o’qituvchilar uchun o’zi haqida so’zlab turadigan darajasida

toponimikani o'qitish kerak. Nomlar haqidagi fanning o'qitilishiga ahamiyat berish diqqatni jalb etadi. Joy nomlari nihoyatda turli tuman, ularni tasniflash ham turlicha tamoiyillar asosida bo'lihsi mumkin. Nomlarni semantik - til qoidalari nuqtai nazardan turlarga ajratish holari ko'proq uchraydi. Nomlarni shakllanish bosqichlari bo'yicha ham tahlil etish o'rinli bo'ladi. Geografik adabiyotlarda xususan geografik atoqli geograf olim H.Hasanov ko'rgazmalariga amal qilib, Nomlarning paydo bo'lishi shartli ravishda quyidagicha b tartibda tasniflash mumkin.

1. Joyning holati xosiyati yer yuzasi va umuman tabiatiga bog'liq nomlar. Yer yuzasida shimoliy, janubiy sharqiy va g'arbiy ma'nolarini anglaatadigan ob'ektlar nomi talaygina. O'rta Yer dengizi shimoliy orollar rel'efiga bog'liq. Monblan, Kesek tog'i gidronimlar Xuanxe Rio-Negro Jinnidaryo Bodhez nurash natijasida hosil bo'lgan geomorfologik shakllar- Odamtosh Arratosh Uradaryo.

2. O'simlik va hayvonlarga bog'liq nomlar To'ldi Qo'rg'on, Qarag'anda Yo'lbars to'qay Bo'kantov, Shvarsvald Qoplonqir

3. Foydali qazilmalarga bog'liq nomlar Toshko'mir, Jezqazg'an, Tasqazg'an, Temirtov, Neftdag, Kumushkon, Oltintopgan, Tillakon, o'z navbatida mineralarga yoki tog' jinslarga joy nomlari bilan atalgan. Labradorit, Amazonit

4. Kasb-hunardan olingan nomlar - shaharlar mikrotoponimiyada ko'pchilikni tashkil etadi. GalaOsiyo (ko'ptegirmon0 Sarasiyo (Tegirmon boshi) So'zangaron, Ohangaron, Dehqanobod, Charvador

5. Xalq qabila va ulug'larga bog'liq nomlar – Baxrin, Barlos, Jaloir, Mang'it, Qarluq, Qo'ng'iroq, Qipchoq, Qovchin, Nukus va boshqa aholi punktlari

6. Shaxslarning nomi bilan bog'liq nomlar Antroponimlar – Patronimlar Navoiy viloyati va shahri, Beruniy Sharof Rashidov tumanlari, Sankt-Petrburg shahri Boliviya, Kolumbiya davlatlari. Vashington shahri Dreyx bo'g'ozi, Viktoriya sharsharasi va oroli, Lingvitson sharsharasi, Barens dengizi, Tasman oroli.

7. Afsanoviy va diniy nomlar – Oqmachit (Qizilo'rda shahrining nomi) Mozori sharf Mashhad shaharlari, Shohimardon qishlog'i. El'-Nino Fenomeni – Tinch okeaning janubiy Amerika qirg'og'ida issiq oqimning har 7-10 yilda paydo bo'lishi Rajestvo bayrami ar afasida kashf etilgani uchun Zangi ota tumani,

8. G'aroyib-ajoyib va erish tuyiladigan nomlar - Namangandagi "Labay tog'i" mahalasi, Aqshdagi Ajal vodiysi, Erondagi dashti Noumid cho'li, Qora dengizning sharqiy sohilidagi Gelenchik (Kelinchaklar) shahri Al'p tog'ining Yungfrau – kelinchak cho'qisi Rossiyadagi Tyani (Mast0 Shaytanka daryolari bunday nomlarga misol bo'ladi. Qashqadaryo havzasining tog'lik qismida O'lmas daryochasi Chit yaylovi, Kesik tog'i Belisiniq ellikboshi qirlari, Tersoqar soyi kabi nomlar uchraydi.

9. Yangi zamon nomlari – ramziy geografik nomlar - Mirzacho'lni o'zlashtirish munosabati bilan Do'stlik Zarbdor, Mirzabod, Sayhunobod, Guliston kabi tumanlari paydo bo'ldi. Afrikaning janubida yaxshi umid burni, Rossiya dagi Vladikavkaz, Viladivostok, Krasnador (Qizillar in'omi) shaharlarning nomlari ham ramziy toponimlardir.

Shunday qilib, toponimlarni bunday tasniflash shartlidir. Ammo geografik ta'limning talablariga bu fanning qiziqarli ammobop ilmi ekanligi ishoradir. Chunki, nomlarda tabiiy sharoit, iqtisodiy-ijtimoiy voqealik, xalqning tili odamlarning orzu umidlari muhrlanib qolgan. Geografik nomlarning kelib chiqishi va mazmuni jihatidan turlarga – tasniflashdan tashqari qaysi tildan paydo bo'lganligi o'zgarganligi yoki o'zgarmaganligi bo'yicha ham tasniflanadi.

Geografik nomlarni xaritalarda tasniflashda ularning kelib chiqishida tiplash yani turlarga bo'lish talab etiladi. Zero toponimlar atoqli otlar bo'lganidan ularning qanday paydo bo'lganligi to'g'ri yozilishda katta ahamiyatga ega. Shu boisdan geografik nomlarni quyidagi beshta guruhga bo'lish mumkin.

1. Tub joy aholi tilidagi ma'nosi aniq nomlar - Qiziltepa tumani, Chistopil shahri g'arbiy Sibir pasttekisligi Mingbuloq botig'i,

2. Aniq bir tili bilan bog'liq, ma'lum o'zgarishga uchragan geografik nomlar Yakkabog' shahri va tumaning nomi aslida – tojik tilidan olingan bo'lib, ko'pchilik tadqiqotchilar tomonidan "Yolg'iz bog'", "Tanho bog'" deb talqin etiladi. Kitob Sharhsabz botig'ining bo'rog'lar burkangan, eng bog'dor qismi bo'lgani, tarixan juda kohna yurt bo'lganligi uchun ham "Birdan – bir bog'" ma'nosi Yakkabog' nomiga yopishmaydi. Mazkur nom mevalari bilan ajralib turuvchi "Sara bog'" mazmunidan olingan deb hisoblaymiz. Zero, keyingi 800 yillik tarixda ham, hozirgi davrda ham, Yakkabog' Movoraunnahrning eng serbog', obod joylaridan biri. Sifatida mashhur bo'lgan. Bizning kunlardi (XXI asr boshida) O'zbekistonning Kitob Samarqand qishloq tumani, Urgut, Bulung'ur, Baxmal, Yangi yo'l, Namangan singari tumanlar, qatorida eng uzum va meva yetishtiruvchi tuman hisoblanadi. Demak mazmunan birgina bog' emas, sarabog' alohidalik manosi dagi toponim hisoblanadi.

3. Avvalgi xalqlardan meros qolgan nomlar . Hisor toponimi-tog' tizmasi vodiyni nomi sifatida tojik va o'zbeklarning ajdodi – sug'dlardan qolgan nom. “Qo'ng'iroq, Qasr manosi ega. Hisor tizma tog'lari nomi joy tabiiy geografik xususiyati aks etgan. Deyish mumkin. Qadimgi Sug'diyona davlatining katta qismi bo'lgan Qashqadaryo havzasida “Hisor” toponimining boshqa ko'rinishlari ham bor. Hisor tizma tog'lari Qashqadaryo, Surxandaryo va Hisor vodiylari oralig'ida huddi qo'rg'on singari yusalib turibdi, Naqshab, Nasaf - Qarshi, toponimlari haqida ham shu fikrni keltirish mumkin, bu so'zlar hozirgi tojik va o'zbek tillarida aynan shu manoda jonli tillarda qo'llanilmaydi.

4. Boshqa xalq tilidan qolgan hozirgi xalq toponimiga o'tgan nomlar , Jinov qishlog'ining nomi fors tilida Yangiariq, Mirishkor usta dehqon, Denov – Yangi qishloq, Burdalini - Mehmonxona mazmunida qadimgi forsiylardan qolgan nom. San-Fransisko shahrining nomi- ispanlardan qolgan Xristian dinidagi forsc farishta Fransisko nomi, San-Avliyo. Hozirgi AQShda ingliz tilida gaplashuvchi Amerikaliklar ispanlardan qolgan - Los-Anjilis, Kalorado, Jizzax, Qal'acha Istexkom, sug'd tilidan o'tgan, Kogon mo'g'il tilidagi Hokon so'zi, Oloy tizmasi nomi - Sankrit tilida makon, qadimgi turkiy tilda – Qo'shin, jamoa, xaloyiq mazmuni; Murg'ob daryosi, Mari shahri, Marg'ilon shahri - toponimlar o'zagi, qadimgi baqtriy7a tilida Marg-o'tloq mazmunida bizgacha yetib kelgan.

5. Gibril nomlar – bir-necha til, bir necha qism, qismlari ma'nosi bir xil bo'lgan aralash-quralash so'zlardan tashkil topgan nomlar. Venesuela, kichik Venetsiya (erkalatma) demakdir. Avstriya toponimi-sharqiy rayon, Ko'hitang tog'- tojikcha ko'hi tog' , tang – tor, tangi, o'zbekcha tog'. Indoneziya- Yava Sumatra, Sulavesi, Bali, Kalimantan va bir qancha orollarning umumlashma nomi 1884 yilda “Indo-hindi, neziya - orollar” “Hind orollari deb rasmiylashtirilgan nom.”

Xitoyda uchta shahar - Uchan, Xonkau, Xo'yan, - kengayib, qo'shib, yangi bir shaharga aylandi. – o'sha nomlarning bo'g'imlarida Uchan shahri paydo bo'ldi. Pokiston-toponimi, - hind musulmonlari milliy ozodlik harakat rahbari-Cho'dri Rahmat Ali- inglizlar mustamlakasidan ozod bo'lish yo'lida yangi islom davlati barpo etish rejasini taklif etib, panjob - Afg'oniya (Hindiston yarim orolining shimolidagi Paton qabilalari yashagan Peshavor viloyati), Kashmir , Sind va Balojiston yerlarini birlashtirishni o'ylagan hamda viloyatlar nomining besh harflari va iston suffeksidan Tojikiston nomini to'qigan. Ayni vaqtda Rahmat Ali bu nomning “Pok” “Toza, halol, oydin” nom ma'nolari borligini nazarda tutgan. Keyinchalik Islom dini g'oyasini ko'tarib chiqqan rahbarlar bu nomga to'la diniy tus berib, “Asl islom

mamlakati degan mazmunni singdirib, Pokiston nomi, dunyo xaritasida paydo bo'ldi. Demak Pokiston-Gibrit nom.

1962 yilda Yaponiyaning yonma-yon joylashgan beshta shahri-Modzi, Konura, Makamatsu, Yavata, Tabata. Birlashtirilib, yirik shaharga aylantirildi. Yangi shahar nomi uchun tanlov elon qilindi. 137 mln kishi 19 ming nom taklif qilgan. Oxir oqibatda Ketakyusyuse - (simoliy Kyusyu shahri) degan Gibrit to'qima nom berilgan. Nomlarni morfologik jihatidan

1. Oddiy nomlar - bir so'zdan tashkil topgan nomlar-langar qishlog'i, Maskva shahri, Amazonka daryosi;
2. Murakkab nomlar – ikki yoki bir necha so'zdan tuzilgan nomlar - Kattaqo'rg'on shahri, Banditurston tog'i.

Geografik nomlarni uch yo'nalishda tasniflash mumkin.

1. Hududiy yo'nalishda sl geografik toponimlar
2. Semantik yo'nalishda. – so'z turkumlari va gap tuzilishi jihatidan
3. Tarixiy yo'nalishda - qadimgi ma'nosi oydin , qadimgi manosi nooydin nomlar.

Bulardan tashqari geografik nomlarni joyning rel'efi nomlari- oronimlar, suv bilan bog'liq – gidronimlar, el-elatlar bilan bog'liq etnonimlar, kishilar nomi – patronimlar, -entronimlar, shahar nomi - urbonimlar, o'simlik va hayvon nomlariga qo'yilgan fitonim va zoonimlar, umuman yer ustidagi aholi manzillari, yo'llar, komunikatsiyalar nomlari - oykonimlarga bo'lib o'rganish mavjud.

OLTINCHI MA'RUZA: TOPONIMLARNING LISONIY – GRAMATIK TUZILISHI, TOPONIMIK LEKSIKA

REJA:

1. Toponimik leksika haqida. Toponimlar hosil qilgan terminlarning turlari.
2. Nomlarning morfologik - sematik tahlili.
3. Sodda qo'shimchasiz affekssiz va qo'shimchali sodda toponimlar.
4. Qo'shima so'zli murakkab toponimlar.
5. Nomlarni etnolingvistik guruhlash masalalari.

Geografik nomlar – toponimlar katta ilmiy va amaliy ahamiyatga molik bo'lganligi tufayli muhim ijtimoiy va ma'rifiy funktsiyalarni bajaradi. Yuqorida bot-bot qayd etganimizdek joy tabiatining o'ziga xos xususiyatlarini, aholining xo'jalik faoliyati va etnografiyasi asrlar davomida shu regionda ro'y bergan tarixiy, ijtimoiy iqtisodiy va siyosiy o'zgarishlar hamda voqea va hodisalarni o'zida muhrlanganligi bilan ahamiyatlidir. Joy nomlari tarixiy o'tmishning ma'naviy yodgorliklari sifatidagina qimmatli bo'lish qatorida geografik nomlar hozirgi jamiyat uchun zarurdirki jamiyatning turli ehtiyojlariga xizmat qiladi.

Geografik nomlarning naminatsiya -atalish qonuniyatlarini o'rganish , ularni sistemaga solish, ularning yozilish qoidalarini yaratish, yozilishini milliy va xalqaro miqiyosda – standartlashtirish, - normallashtirish yani qatylashtirish masalalari bilan YUNESKO va boshqa bir qancha xalqaro tashkilotlar bilan shug'ullanmoqda. Geografik nomlar bir birlaridan talaffuzi yozilishiga ko'ra farq qilgani , adreslik vazifasini bajargani uchun ularni rasmiy hujjatlarda, xaritalarda darsliklarda o'quv qo'llanmalarda ma'lumotnoma va boshqa nashrlarda tog'ri hamda har doim bir xil yozilish kerak bo'ladi.

Jahondagi davlat idora organlari transport va aloqa muassasalari, fan morif hamda madaniyat idoralari, matbuot radio, telvedeniya joy nomlarini xalqaro tillarda xususan milliy tillarda to'g'ri va qatiiy yozilishidan manfaatdordir. Kattami-kichikmi har qanday geografik abekt nomi, yozilishning rasmiy va umumiy istemol uchun yagona shaklini aniqlash va qatylashtirish geografik nomlarning standartlashning mohiyati va vazifasidir.

Keltirilgan talab va ehtiyojlardan kelib chiqib, nomlarning lisoniy geografik nomlar turli maqsad va nuqtai nazardan o'ranilishi mumkin. O'rta va Markaziy Osiyo geografik nomlarning atoqli tatqiqotchisi E.M.Murzayev "Toponimlarning yetti xil maqsad nuqtai nazardan o'rganish mumkin deb hisoblaydi. Bular

- nomning geografik ob'ektning qaysi turga mansubligi;
- paydo bolish sharoiti va vaqti
- u yoki bu tilga mansubligi;
- mazmun va etimologiyasi bo'yicha

- grammatik qoida va miyyorlarga to'g'ri kelishi,
- bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilinishi
- areali va migratsiyasi yani nomning ko'chib yurishi.

Nomning bunday turli nuqtai nazardan o'rganilishi, tarixiy, geografik va albatta tilshunoslik fanlarda qo'llaniladigan metodlardan foydalanishni taqozo etadi. Bayon etilgan fikrlardan kelib chiqib, nomlarning lisoniy hususiyatlari haqida masalalarga to'xtalamiz. Toponimlarni o'rganishning leksik-semantik metodi nom qanday geografik ob'ektning turdosh oti ekanligi va nimani anglatishini tahlil - grammatik tahlil etish demakdir. Toponimlarni semantik (semantika yoki semasiologiya-tilshunoslikning so'z va iboralar ma'nosini va ularning o'zgarishlarni o'rganuvchi bo'limi) jihatidan quyidagi uch guruhga bo'lish mumkin.

I. Tabiiy sharoitning biror bir belgisini bildiruvchi nomlar, qaysiki ular bir elementdan iborat bo'lmay bir necha so'zdan iborat bo'ladi. O'rmon-o'simlik rel'ef, yer, suv, tuproq, bilan nomlar - Qiziltepa, Yakkatut, Beshtarak, Uzunsoy, Kaltaqul, Yemanjir,

II. Ijtimoiy -iqtisodiy hodisalar bilan bog'liq nomlar, aholining etnik tarkibi, mehnat ko'nikmasi, transport, aholining farovonligi bilan bog'liq nomlar - Dehqonobod, Qozoqqishloq, Charmgar, So'zangaron, To'qimachi.

III. Geografik ob'ektning joylashivi, soni, geografik komponent turini bildiruvchi nomlar-Avstriya, -sharqiy rayon, Severo Morsk shahri, janubiy Xitoy dengizi, shimoliy dengiz, Lipetsk, Yeles, Bukavino, Qoplonqir, Ushkoniy orollari (Baykalda tovushqon-Ushkoni)

Har qanday tur leksikasining (leksika- biror til yoki shevadagi so'zlar majmui, so'zning lug'aviy ma'nosi) malum bir qismini atoqli otlar tshkil etadiki, ular ma'lum bir predmetning nomini bildirish, shu tipdagi boshqa predmetlardan ejratib ko'rsatish vazifasini bajaradi. Nomipatsiya yani ob'ektning nomi asosiy xususiyat hisoblanadi. Nomlarning manosi gramatik qoidalar asosida o'rganishni toponimik leksika deyiladi.

Morfologik (so'zlarning tarkibi, o'zgarish shakllari sestemasi, gramatikaning so'z tarkibi va shakllarini o'rganuvchi bo'limi) jihatidan geografik nomlar

1. Oddiy nomlar – birgina so'zdan iborat nomlar. Oz navbatida oddiy yoki sodda nomlar.

1.1 Qo'shimchasiz – affeks nomlarga birgina otdan iborat, boshqa biron unsur qo'shilmagan toponimlardir. Qo'shimchasiz oddiy geografik nomlar –

a) oddiy geografik yoki ijtimoiy iqtisodiy terminlar shaklida – ahnor, asbob, gaza, (tog' qirasi), Yem (pochta stansiyasi) ko'l, orol, taqir, uchma, chem, sharshara, quduq, dara;

b) urug' aymoq el-elat nomlari bilan ataladigan toponimlar - arab, mang't, saroy, barlos, qo'ng'iroq, mest, qarliq, durman, nukus, turk, chandir, qovchin, m qipchoq;

v) Kishilarning laqabalridan iborat toponimlar – avaz, Mustafo, Nazarbek, Navoiy

g) o'simlik va hayvon nomlaridan kelib chiqqan toponimlar- bodom, terak, chinor, olma, tol, yong'oq do'lta, qo'g'a, (lux) o'simligi Dehqonobodda,

1.2. Qo'shimchali - sodda toponimlar deganda otga qandaydir qo'shimcha - affeks qo'shib yasalgan geografik nomlar tushuniladi. Eng uchraydigan qo'shimchali sodda nomlar quyidagi vareantlarda uchraydi.

- goh – Jangoh (jang maydoni), Nomozgoh, Saylgoh, Shamolgoh, Korizgoh
- zor, - Bedazor, Bodomzor, Olmazor
- Iston – Bog'iston, Guliston, Bohoriston, O'zbekiston, Turkiston
- Iya – Shohruhiya, (Ulug'bek otasi A.Temur o'g'li nomidan) , Mingiya – Ming qabilasi yashaydigan manzil
- Kor – Lalmikor, Paxtakor, Mirishkor,
- Lar – arablar, minglar, beklar,
- Li – alamli, anjirli, tolli, toshli,
- Lik – (-liq) – Mahalla qishloq ahlining asli qayerdan ekanligini bildiradi. Andijonlik, Nishonlik, Zargarlik, Soylik
- Loq (lox) - Sangloq, toshloq, qumloq,
- On – Arabon, (Arabon shakli ham) Saidon (Sayyillar mahalasi)
- Ot – Bog'dod, Rabot, Qishloqot, Rabotot
- Cha – qo'rg'oncha, oqcha, saricha, qizilcha
- Chi – kasb egasini bildiradi. Buyrachi, terirchi, xatirchi, taqachi, uychi

2. Murakkab so'z tarkibli nomlar – ikki yoki va undan ortiq tarkibiy qismlardan iborat geografik nomlar. Bunday toponimlar geografik jihatdan bir necha turga bo'linadi

a) ot – ot, ko'pincha toponimning ikkinchi tarkibiy qismi geografik termindan iborat bo'ladi. – Yozyovon, Ketmontepa, Poygadasht, Ayg'irdasht, Xantaxti, Moybuloq, Toshquduq, Sapungora, Toshrobot; qishloqlarning laqabalri kasblaridan nom olgan toponimlar – mamatyasavul, Qurbonmurob. Toponim Antroponimdan bir yoki ikkala komponenti ham urug' aymoq nomlaridan iborat bo'ladi. Arabqiyot, Bo'ri batosh

b) sifat + ot ikkinchi tarkibiy qismi geografik termindan iborat bo'ladi. Yomonovul Kattaqo'rg'on, Kattako'pra, Oqdaryo, Qorasuv; ikkinchi tarkibiy qismi urug' aymoq nomidan tarkib topgan – Yomonsaroy, Qoraqo'ng'iroq, Kattaming,

v) Ot+Sifat – jo'ynov, - jinov, Yangiariq, Eskianhor, Talesafed,

g) Son+ot – Beshariq, Oltariq, Uchquduq, Beshkapa, Saksonkapa, Uchko’prik, . Biroq qirqqishloq, yuzqishloq, mingqishloq toponimlari shaklan son+ot tipiga o’xshasa ham ot+ot modelidir. Chunki qirq, yuz, ming, o’zbek urug’lari nomi

d) fel+ot. Keldihayot, Qolgandaryo, Qaynarbuloq,

e) ot+fel – Jarko’chgan, Qumbosdi, Ustao’lgan, Qayrisoldi, Yerdantengan, Osmontarash, Toytalash, (Hisor tog’laridagi joy nomlari) Borsa Kelmas, Ilono’tti

o’zbekistonning ko’zga ko’ringan toponimist olimi QD.U. prof. T.Nafasov “Janubiy Ozbekiston toponimiyasining etnolingvistik analizi” (T1985) kironbida bu region toponimiyasi katta qismi ma’no va grammatik tuzilishi jihatidann tushunarli bo’lgan so’z va affekslardan tuzilgan deb ko’rsatadi. Bu tip toponimlar uzoq o’tmishda yaratilganligidek , hgozir ham yaratilmoqda. Bu tip toponimlarning uch xil ko’rinishga ega ekanligini ta’kidlaydi.

1. geografik termindan iborat toponimlar. Alng, Gutan Qarshi Uloch va boshqalar
2. Bir komponentli belgi bi;ldiruvchi so’zlardan, boshqa komponenti geografik terminlardan iborat toponimlar; - Qipchoq, Saroy, Mang’it, Qovchin va boshqalar
3. Urug’ nomiga nisbat etish asosida yaratilgan toponimlar. – Achamayli, Qushtamg’ali, Qutchi, Chuyut, Uyrot,

Leksik tarkibi grammatik ko’rilishi jihatidan ancha murakkab, shu bilan birga boy va xilma-xil bo’lgan janubiy O’zbekiston (nafaqat janubiy O’zbekiston – O’rta Osiyo aksar hududi uchun) toponimlarini toponim asosidagi morfema (Morfema so’zining ma’no anglatuvchi bo’linmaydigan o’zagi) so’z va afekslar qaysi til leksikasi va gramatik qurulishi mansubligiga ko’ra iki yirik guruhga bo’linadi.

1. Turkiy tillarga mansub toponimlar.

2. O’zga tilarga mansub toponimlar

Atoqli otlar tilida ampelyativlar ananaviy nomlar sifatida boyib boradi, ular fonetik, leksik, grammatik, xususiyatlari jihatidan apellayativlarga yaqin turadi, lekin, o’ziga xos belgilarga ega. Atoqli otlarning kelib chiqishi, taraqqiyoti, tildagi o’rni va jamiyatda bajaradigan funksiyasini onamastika (nom berish san’ati) o’rganadi. Geografik nomlar va atamalar boshqa tillardan terminlar va tushunchalar qabul qilib, o’zi ham boshqa tillarga so’z berib, boyib boradiki, ma’naviy boyligimiz millatning muhim belgisi bo’lgan til milliy madaniyatni yuksalishga xizmat qiladi.

YETTINCHI MA'RUZA: GEOGRAFIK NOMLARNING IMLOSI – YOZILISHI, NOMLAR TRANSKRIPTSIYASI, TARJIMA QILINADIGAN VA TRJIMA QILINMAYDIGAN NOMLAR

REJA:

1. Geografik nomlar yozilishining asosiy qoidalari.
2. Qo'shib yoziladigan va alohida yoziladigan nomlar
3. Nomlar yozilishida tinish belgilar - sonlar yozilishi. Yozilishda defesning o'rni
4. Geografik terminlarning nomlarida berilishi. Transkripsiya kalka nomlar tarkibidagi terminlarning talaffuzi.
5. O'zbekiston toponimlarida -lik va –liq affekslar bilan keladigan toponimlar imlosi.
6. Tarjima nomlar an'ana va qisqartirma nomlar. Kartalarda yozilish qoidalari.

Geografik nomlar geografik kartalar va planlarning ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi. Shu bilan birgalikda talay toponimlar qonuniy hujjatlarda hukumat qarorlarida ma'muriy boshqaruv organlari faoliyatida, transport aloqa ishlarida xilma-xil ma'lumotnomalarda ilmiy ta'limiy, axborot va boshqa nashrlarda ko'plab uchrab turadi. Geografik nomlarni nuqsonsiz to'g'ri yozish, inson umumiy ilmiy savodxonligining uzviy bir qismidir.

Geografik nom - toponim ham so'z, lekin biron obn'ektni ifodalaydigan atoqli ot. O'zbekiston hududida barcha geografik nomlar o'zbek tili imlosining amaldagi qoidalari asosida yoziladi. Quyidagi geografik nomlarni qo'shib yoki ajratib yozish geografik nomlar tarkibiy qismlarini bosh harflar yoki kichik harflar bilan yozish otlar sonlar va geografik nomlarning yozilish qoidalari keltirilgan geografik nomlarni yozishda xilma-xillikka yo'l qo'ymaslik, ularni yozishni qattiyashtirish ya'ni standartlashtirishga yordam beradigan rasmiy hujjatdir. Bu qoidalar o'zbekiston respublikasi V.M huzuridagi geodeziya va kartografiya va davlat kadastiri boshqarmasi tomonidan 2004-yilda tasdiqlangan bu qoidalar geografiya fanlar doktori Suyun Qorayev tomonidan tuzilgan bo'lib, geoinformatika va kadastr milliy markazi toponimika laboratoriyasida S.Qorayev tomonidan tuzilib tayyorlangan (Taqrizchilar geografik fanlar nomzodi dots. P.G'ulomov va filologiya fanlar nomzodi T.Ernazarov).

Geografik nomlar yozilishining asosiy qoidalari
- O'zbek tilida ikki va undan ortiq so'zlardan turdosh otlardan qo'shma (murakkab) geografik nomlar qo'shib yoziladi. Ot + ot - Qorovulbozor Qumqo'rg'on Qiziltepa Qo'qon qishloq ;
Sifat + ot; yomon jar Kattaqishloq Uzunsoy, Egrisuv,
Son+Ot; Beshbuloq, Xushrabod, Qo'shko'prik, Mingchuqur, Oltariq,
Ot + Fel; Qoyqirilgan qal'a, Usta o'ldi, Uloq o'ynar,

Birinchi tarkibiy qismi sifatidan ikkinchi tarkibiy qismi geografik terminlardan iborat bo'lganda: Balandmacht, Balandchayla, Oqqo'rg'on, Oqtepa, Ko'kbuloq,

Birinchi tarkibiy qismi sonidan, ikkinchi tarkibiy qismi geografik terminlardan iborat bo'lganda: Beshariq, Yolg'izbog', Yakkasaroy, Yakkatol, Qo'shtol.

Birinchi tarkibiy qismi tartib sonidan, ikkinchi tarkibiy qismi geografik terminlardan iborat bo'lganda: O'nikkanchi qishlo (G'uzorda) geografik nomlar qo'shib yoziladi. O'zbek tilida ikki va undan ortiq so'zlardan iborat qo'shma geografik nomlar qo'shib yoziladi.

a) Ot+ot : birinchi tarkibiy qismi kishi ismi familiyasidan ikkinchi tarkibiy qismi geografik terminlardan iborat bo'lganda: Haqqulobod, Ismoiltepa, Fayoztepa, Rahimobod,

b) Ot+ot : bitinchi tarkibiy qismi etnonimlardan, ikkinchi tarkibiy qismi geografik terminlardan iborat bo'lganda : Naymansaroy, Qipchoqsaroy, Qozoqqishloq, Tojikqishloq

v) Ot+ot: har ikkala qismini ham geografik ijtimoiy - iqtisodiy terminlardan iborat bo'lganda: Qoravulbozor, Tegirmontoshi, Qumquduq,

g) Sifat +ot: Birinchi tarkibiy qismi sifatidan ikkinchi tarkibiy qismi geografik terminlardan – Balandravot, Oqrabot, Qiziljar, Sarisuv,

d) Son+ot: birinchi tarkibiy qismi sonidan ikkinchi tarkibiy qismi geografik terminlardan iborat bo'lganda: Mingchinor, Yakkasaroy, Qo'shshovuz, Uchquduq, Qirqquloq. Ikkinchi tarkibiy qismi o'simlik yoki hayvon nomidan iborat bo'lganda: Qo'shtol, Beshyog'och, Qo'shchinor, Mingo'rin, Mingchinor.

Ayrim (alohida) yoziladi

I Geografik nomlar oldida qandaydir sifat kelganda

- katta Oqtepa, Katta Qorabog', Katta Oqqo'rg'on
- Kichik Aravon, Kichik Toshloq, Past Chimqo'rg'on
- Paski Oyoqchi, Pastki Qoraqo'rg'on
- Quyi Beshrabot, Quyi Xo'jabod
- Eski Xaqqulobod, Eski Beshariq
- Etak Saroy, Etak Qoramazor
- O'rta Sho'rchi, O'rta Beshkent
- Yangi Naynova, Yangi Nishon, Yangi Mirishkor
- Yuqori Olot, Yuqori Pastdarg'am,

II. Kishilarning ismi - familiyasidan taxaluslaridan iborat geografik nomlar alohida yoziladi. Parda Tursun ko'chasi, A.Navoiy mahallasi Habib Abdulayev maydoni, Sharof Rashidov tumani, Amur Temur xiyoboni

III. General Uzoqov ko'chasi Buyuk ipak yo'li bekati O'zbekistonning besh yilligiga dohasi istiqloqlarning o'n yilligiga shaharchasi qo'shtirnoq ichiga olinadigan nomlar zavod-fabrikalar, hiisadorlik jamiyatlari shirkat xo'jaliklari korxonalar va firmalarning nomlari, shahar qishloq nomidan olingan bo'lsa

qo'shtirnoqqa olinadi. "Malina " fermasi "Sharq" tikuvchilik hissadorlik jamiyati "Kitob" agrofermasi "Rustam " litseyi.

IV. Geografik ob'ektlarning matbuot organlarining nomlari bilan atalgan toponimlar karta va tarh-planda qo'shtirnoqsiz yoziladi. Movoraunnahr ko'chasi O'zbekiston ovozi gazetasi ko'chasi O'zbekiston sharchasi Yangiqo'rg'on mahallasi Qorluqbog'on mahallasi Gulshan mahallasi

Geografik nomlar tarkibiga kirgan tartib sonlar nomning oldidfa birinchi o'rinda so'z bilan yoziladi. - birinchi Beshqayrag'och ko'chasi, Sakkizinchi Mart qo'rg'onchasi,

Geografik ob'ektning turini bildirgan so'zlar geografik terminlar hisoblanadi; ko'l, cho'l, tog', adir, ariq, orol, quduq, muzlik, botqoqlik, soy, qirg'oq, sharshara, qir, adir kanali, tekislik, daryo qishloq, shahar. Geografik terminlar turdosh otlar bo'lganidan geografik nomdan keyin kichik harflar bilan alohida yoziladi.

Geografik terminlar toponimlar tarkibiga kirganda qo'shib yoziladi va shu geografik nomlardan keyin yana takrorlanishi mumkin. Qoratog' tog'i Ko'hitang tog' tog'lari, Oqtepa tepaligi, Sirdaryo daryosi, Issiqko'l ko'li, xaritalarda alohida punktlarning nomlari yonida ularning turlarini bildiradigan so'zlar yozilmaydi.

O'zbek toponimlarida geografik terminlar har doim geopgrafik nomidan keyin yoziladi; Nurota to'lari, Katta Farg'ona kanali, Qarshi bosh kanali, Oqquduq qudug'i. O'zbekiston toponimlarida ko'p uchraydi, ular odatda ikki xil bo'ladi. Tabiiy geografiyaga oid terminlar. Ijtimoiy iqtisodiy geografiyaga oid terminlar. Bu xil terminlar guruhini yana ikkiga bo'lish mumkin.

- ilmiy asarlarda darsliklarda faol ishlatiladigan geografik terminlar adir, ariq, arna, bo'yin daryo, dasht, davon, yoyilma, jar, zovur, kechuv, karst, ko'l, nahr, sardoba, sel, soy, supa, botiq, taqir, tepa, tumshuq, to'qay, sharshara, cho'qqi, o'zan, qayr

- ilmiy adabiyotga kirilmagan lekin xalq shevalarida ishlatiladigan yoki joy nomlari bor kabida keladigan geografik terminlar bunday terminlar ilmiy terminalogiyani boyitish manbai hisoblanadi. Masalan aqba, badoq, duoba, sag'onoq, ko'l, tal kabi mahalliy geografik ob'ektlarning nomlari tarkibida uchraydi. Masalan janubiy tomonga qaraganda yon bag'ir termin bnlan oftob ro'y deyiladi. Bunday yon bag'ir ba'zi regionlarda kungay, Kunash, Kuas Oftob chuvoq, shuvoq, deyishadi. Geografik temrinlar joy nomlari tarkibida ikkinchi o'rinda keladi va qo'shib yoziladi. Ayridosh beshariq Oqbuloq, Qoradaryo , Yetimtov, Shirinquduq, Mirzacho'l, Katato'qay.

Geografik terminlar toponimning old tomonida ham kelishi mumkin. Jarqo'rg'on Bandixon Cho'lbayr Toshaxo'r. Geografik terminlar shaklida ham o'z holicha mustaqil toponimlar shaklida ham uchraydi. Aqba, band, gaza, G'uzor, jar, Zax, nav,. Orol, rig, chim, chashma, chorbog', va boshqalar. Har doim ham geografik ob'ekt turini bildirvermaydi. Buning sababi shuki bir

ob'ektning nomi ikki yoki bir necha obekt nomiga aylanishi mumkin. – Sirdaryo degan shahar stansiya viloyat bo'lishi mumkin. Shuningdek Beshariq, Oqsuv, Qoratog', Tuyayaylov, Uchquduq, aholi punktlari va boshqa ob'ektlar bo'lishi ham mumkin. Bunday hollarda har qanday toponimdan keyin ob'ekt nomi yozib qo'yiladi. Oqtosh kurorti, Qo'rg'on tepa shahri.

Geografik nomlar tarkibidagi terminlar jonli til so'zlaridan iborat bo'lishi mumkin. Yani terminlar umumiy qabul qilingan terminlardan farq qilib, faqatgina shevalarda qo'llanib kelishi mumkin. Bunday holda jonli til terminlari adabiy til terminlari ishlatilmaydi. Jonli til terminlari saqlab kelinadi. Terminlar turli joylarda turlicha talaffuz qilishi mumkin. Jonli til so'zlaridan iborat terminlarning talaffuz shakli joy nomlarida saqlanib qoladi. Bu bilan tarixiylikimiz so'z boyligimiz asrab qolinadi. Geografik nomlar yozilishida defis - birinchi tarkibiy qismi ot yoki sifatdan ikkinchi komponenti atoqli otdan iborat bo'lgan toponimlarda ishlatilib, har ikkala komponenti ham kata harf bilan yoziladi. Chig'atoy-Oqtepa, Dasht-Azlar tepa, Pistakend, Chobog'-Boyg'ondi. Ba'zi qishloq qishloq so'zlaridan iborat toponimlar orasiga defiz qo'yilib, ikkinchi tarkibiy qismi ikkinchi harf bilan yoziladi. Ishchi dehqon, Oppon – soppon, shirin-shirin.

Birinchi tarkibiy qismi fel ikkinchi tarkibiy qismi toponim bo'lgan geografik nomlar defiz orqali yoziladi. Qolgan - Sir, Qolgan – Chirchiq -lik va -liq afekslari bilan keladigan toponimlar. Yer mulk egasi manosi dagi joy nomlari tarkibidagi lik yozilsa, boylar yashaydigan aholi manzili liq shaklida yoziladi. Ish faoliyati manosi dagi “xo'jalik” so'zi bilan Xo'jalar“ yashaydiga mahalla manosi da toponim -liq talaffiz qilinadi va yoziladi. Suv oqadigan vodi y manosi dagi toponim “Soylik” termini bilan, soyi ko'p manosi dagi qishloq soylik deb talaffuz qilinadi va yoziladi.

-liq affiksi ko'proq shahar qishloqlar tarkibida aholi punkti xalqining qayirdan qaysi urug' qabiladan ekanligini bildiradi. “Chim boylik” Chimboy urug'i yashaydigan qishloq, “Jomboylik” Jomboy urug'i vakllari yashaydigan qishloq Oqqurg'onlik “Oqqurg'ondan chiqqan kishilar qishlog'i”, Quqonlik - “Quqondan chiqqan kishilar yashaydi qishloq”. Tarjima nomlar -geografik ob'ektning joylashgan o'rni, boshqa ob'ektlarga nisbatan aniq jihatini ifodalaydigan, nomdan ajratib yoziladigan Toponimlardir. Janubiy Osiyo, Shimoliy Amerika, ammo toponimning sifatini, xususiyatini ifodalaydigan qo'shma so'zdan tarkibli bo'lganda tarjima qilinmaydi. –Grenlandiya-Yashil Er, Shpisbergen-Nyza tog', Buenos-Ayris yaxshi havo va hokaza mazmunga ega bo'lsa ham. Demak geografik ob'ektning mazmuniga singdirilgan so'zlar tarjima qilinmay asl holda yoziladi.

Toponimika, umuman tilshunoslikda transkripsiya tushunchasi bor. Nutq tovushlarning barcha xususiyatlarini yozuvda ifodalash bo'lgan shartli turi, maxsus belgilar vositalar so'zdagi asosiy fonema - o'zbek negiz ma'no va tovush berilishi boshqa tillar – shu nom atalgan tilning grammatik

xususiyatlarini saqlab qolgan holda nomning o'zbek yoki boshqa tillarda ifodalanishi. Qirg'z tilda tog'-too ,suv-suu deb talaffuz etiladi. Nom tarkibidagi bunday so'zlar shu holatda beriladi .Geografik nomlar transkripsiyasi toponimika ilmining alohida bo'limi ,chunki haritalaridagi geografik nomlarning yozilishi boshqa tillarda ,masalan o'zbek tilida berilayotganda nomning ma'nosi ,qo'shimchalari, talaffuzi ma'no beradigan darajada o'zgarib ketmasligi kerak

An'anaviy tarjima qilib kelingan nomlarga O'lik dengiz Janubiy Afrika Respublikasi Afrika Muguzi Yaxshi Umid Burni, shamolli orollar Marjon dengizi Orta Yer dengizi Shimoliy dengiz Olovli Yer orollari Markaziy Afrika Respublikasi Shimoliy Muz okeani ayni vaqtda —poloneziya, - ko'p orollar, melaneziya – qora orollar, mikroneziya – kichik orollar, galopogas - toshbaqa orollari krivoy Rog - egri shoh Terskay Olatog' - teskari olatog' Xokaydo – shimoliy orol, Xuanxe – Sariq daryo, Shvalvald – Qora o'rmon, Eri ko'li – Hind qabilasi nomi - Mushuk, Eridreya - Qizil evbeya oroli- qadimgi yunoncha yaxshi yashash – yei – yaxshi, Ko'knor ko'li – mo'g'ilcha ko'k ko'l , Lakkadiv orollari nomi Sanskrit tilida – laksh-yuz min, dvepe-orollar, - yuz ming orollar, Mesopotamiya – daryolar orolig'i, Misisipi – Amerika hindi , Kri va Chipavayev Amerika qabilalari tilida Missi – katta , sipi-daryo, Michiga ko'li nomi ham Chipavaya qabilalari tilidan - Katta ko'l, Yamayka – buloqli orol, yaman - nemis tilida - ya – yer, mal- oxoiri va boshqalar tarjima qilinmaydi.

Kal'ka - tarjima nomlarni bilish ham geografik ta'limda muhim masala. Shimoliy okeani, Olovli Yer orollari, Yashil burun orollari, BAA lari kabi nomlar tarjimada – aynan mazmunan tarjima qilinib beriladi. Yaponiya - Nippon – Ni-quyosh, pon- mamlakat, yani quyosh chiqadigan mamlakat, Vensuela – kichkina Venesuela , o'lan - ude – Ude daryosidagi qizil shahar Koloroda – Bo'yalgan daryo, Rio-Negru – Qora daryo, va boshqa shunga o'xshashlar kalkaga tortilmaydi, demak tarjima qilinmaydi.

Toponimikada eng nozik masalalardan biri, ananaviy nomlar bo'lib, bunday nomlarni shu davlat aholisi bilmaydi. Chunonchi Albaniya – o'z xalqida Shikiperiya , Germaniya – Doyechland Finlandiya – Suomi , Parij – Pari , Vena – Ven, Oltinshoh buxtasi – xalich , shaxzoda orolari – Qushladalar, Shipetbergin-Saval'bar va hakozo. Geograf bu ananaviy nomlarni bilishi kerak.

Metomarfara nomlar boshqa tillardagi nomlardan so'zlar.Metofora atamalar-o'xshatib-hayvon-o'simlik –odamga o'xshatilgan so'zlardan yasalgan toponimlar –Odamtosh Arratosh ,Quytoosh metafora –yunoncha- o'xshatish ,adabiyotda so'z yoki iborani o'xshatisga asoslangan ko'chma manoda ishlatish .Majoziy yoki istiora ham deyiladfi .Istiora –arabcha qarz olish –jonli til va badiiy adabiyotda keng qo'llaniladigan tasvir vositasi –o't yurak ,po'lat iroda .Jonli tildan olingan geografik nomlar –Turki yada Tavr tog'i-buqaga o'xshagani uchun ,

Alpdagi Yungfrau –kelinchakdek jazibali , Turkmanistondagi Bodgiz –yoqimli shamol (Bodxayir –Mahmud ibn Vali ,Baxr al –asror asari Tojikistondagi

Bartang –tor dara ,O'zbekistondagi Tarqapchigoy-tor dara qapchig'ay qadimiy turkiy so'z –qopga o'xshash) Patagoniya- uzun oyoq, jun oyoq - Magellan hamrohlari mahalliy hindlar daroz-uzun oyoqlariga jun o'raganlarni ko'rgani uchun shunday atagan. Metafora atama va nomlar tarjima qilinmaydi, birgalikda talaffuzi qanday bo'lsa shunday.

Mahaliy milliy atama - adir, soz, qoq va boshqalar haqida fikr yuritdik. Ulardan yasalgan toponimlar - sozagan - (asli soz olingan) qishloq, tangi xaram (Dehqonobodning avvalgi nomi) Ko'hitang tog'i, G'allaorol va boshqalar Metaforaga misol bo'la oladi.

SAKKIZINCHI MA'RUZA: GEOGRAFIYA TA'LIMIDA TOPONIMIKA VA GEOGRAFIK TERMINLAR

REJA:

1. Davlat ta'lim standarti talabi bo'yicha geografik ta'lim mazmuniga qo'yiladigan talablar
2. Toponim sifatidagi geografik ob'ektlarning nomi va joylanishi bilish – ta'lim mazmunining majburiy menimumi. Talabi
3. Geografiya darslarida toponimik ma'lumotlardan foydalanish.
4. Geografik atama va terminlarni bilishning ta'limdagi ahamiyati
5. Sinf dan va maktabdan tashqari ishlarni tashkil etishda o'lka toponimlarini o'rganish.

Geografiya ta'lim o'quvchilarda Yer haqidagi ilmiy dunyoqarashni shakllantiradi, sotsial – iqtisodiy bilimlarni tarkib topdiradi, dunyo davlatlari va turli regionlardagi jamiyat va tabiatning o'zaro bog'liqligi, geografik ob'ekt jarayon va hodisalar haqidagi bilim va tushunchalar bilan qurollantiradi. Dunyo tabiiy manzarasi bilan bog'liq umuminsoniy madaniyatning tarkibiy qismi bo'lgan geografik madaniyatni tarbiyalaydi.

Qayerda qanday geografik ob'ekt joylashgan, ular bir biriga nisbatan anday o'rinda ekanligini o'rganish orqali - har bir obn'ektning o'z atoqli oti, ob'ektning hususiyatini ifodalovchi hodisa va jarayonlarning maxsus geografik terminlardan iborat ekanligi va uning mohiyatini o'quvchi bilib oladi. Qayerda qanday joylashuv ob'ektning nomi mazmuni va terminlar ta'rifini bilish geografik bilim va geografik dunyoqarash hisoblanadi. Shuning uchun ham "Maktab geografiyasini qayta qurishning ilmiy, uslubiy konsptsiyasi" ning ta'lim mazmunining majburiy menimumi bo'linadi.

- geografiyaning nazariy asoslari
- geografik tadqiqot me'todlari
- tabiiy va iqtisodiy ob'ektlar
- hodisa va jarayonlar
- olamni idrok etishning moddiy va ma'naviy madaniyatga ifodalanishi
- hudud geografik tavsifining tuzilishi kabi olti yo'nalish ko'rsatilgan bo'lib bulardan ; tabiiy va iqtisodiy ob'ektlarda toponimikani bilish, hodisa va jarayonlar bo'limida - geografik terminlarni o'rganish talab etiladi. geografik ob'ektlar nomi va joylashivini xaritadan ko'rsata olish, muayyan jarayon va hodisaning mohiyatini ifodalovchi terminning mazmunini ta'riflay olish – bu toonimika va geografik terminshunoslik mazmunidagi talimiy ishdur. Har qanday geografik nomni bilishda birinchi va asosiy vazifa ob'ektning shu xildagi ob'ektlardan alohida ajratilishi va nomlanishid namoyon bo'ladi. Obekt nomidan foydalanib og'zaki va yozma nutqda ushbu toponimning biror bir predmet yoki hodisa bilan bog'lash imkoniyati paydo bo'ladi. Nomlar ayni shu

ob'ektning shu singari boshqa ob'ektlarga nibatan hududiy joylashishi boshqalari bilan hududiy bog'liqligi hamda geografik hodisa va jarayonlarni ob'ekt bilan bog'lasiga yordam beradi. Ta'lim mazmunining majburiy minemumida o'quvchilar egallashi shart bo'lgan ko'nikma va malakalar – ayta , (ko'rsata) olish , aniqlay (o'lchay) olish , tasvirlay olish tushuntira olish va bashorat qila olish kabi ko'rsatkichlar vositasida ifodalangan bular asosan ob'ektni xaritadan ko'rsata olish va uning hususiyatini tariflay olish toponimika va geografik terminlarni bilish bilan bog'liq ekanligi ko'pchilikka ayon. Nomning hududiy o'rnini belgilash natijasida yangi nomlar yasaladi. Chunonchi , Sibir – G'arbiy Sibir pasttekisligi O'rta sibir yassi tog'ligi shimoliy orollari, namlik hududiy doirasini aniqlash geologik geografik ifodalar, ilmiy atamalar yasash uchun qulaylik yaratadi. Baykal burmalanishi – perm davri , Toshkent geologik asri, Qo'qon shamoli Tyanshan sirtlari, Sibir tranklari Sibir antiksekloni Yenesiy Kryaji, Aldan qalqoni. Toponimlar ob'ektning o'rnini ob'ektning turi turli tabiiy hodisa va jarayonlarni aniqlash maydonida voqiy bo'lishini ifodalashi bilan geografik ta'limda katta ahamiyat kasb etadi.

Toponimlar geografik ob'ektning joylanishi bilan birga uning turini, ob'ektning qanday hildagi tabiiy voqiylikka mansubligini ham bildiradi. Chunki qadimgi odamlar tabiat bilan yuzma yuz kelganda tabiatni tashkil etgan tarkibiy qismlarga ajratish ehtiyojini sezganlar, odamlarni o'rab turgan tabiatni qismlarga ajratish, har bir qismning hususiyatini aniqlash lozim bo'lgan, lekin ularda so'z boyligi yetishmagan shuning uchun suv, daryo dengiz, ko'l, va boshqa shu kabi oddiy so'zlar bilan ifodalab qo'ya qolganlar. Shu boisdan ham hozirgi toponimlar ichida – suv (Oqsuv, Qorasuv) - shu (Xeyshue) va (Obva, Lobva Vodva, Fin, Ugart tillarda - va – suv) - don (ardon, sardon, nordon, razdon, ositikcha – don daryo) ko'plab uchraydi. Keyinchalik bu oddiy so'zlar bilan ifodalangan ob'ektlarni bir-biridan ajratish kerak bo'lgan, natijada bu so'zlar yoniga – oldiga – old qo'shimcha sifatida bu ob'ekt rangi, tezligini bildiruvchi sifatlar qo'shimchalar qo'shilgan, natijada Qizilsuv, Sarisuv, Sovuqsuv, Jilisuv, nomlari paydo bo'ladi. Shuni aytish kerakki geografik nomlarning paydo bo'lishi juda murakkab va uzoq davom etgan tarixiy jarayon. Shu tufayli ko'pgina gidronimlarni ularning paydo bo'lgan aniq tarixiy voqiyiligi bilan gina to'g'ri tushuntirib berish mumkin. Darhaqiqat har bir geografik ob'ektning aniq o'ziga hosligini ifodalash uchun tashqi qiyofasi jihatdan inson tanasining azolari yoki tanish narsalarga shakllarga o'xshashlikni bildiruvchi so'zlarni ayni shu ob'ektning shakliga muqova qilingan. Shu jihatdan olganda, daryolarimiz irmoqlari nomidagi “ko'l” so'zi harakterlidir. Geografik nomlar tarkibidagi og'iz (og'zi keng qishloq, yaylov, - Chiroqchi tumanida, Oq dahana – Qishloq _Qamashi tumanida) ko'z - (chashma – Hazorchashma tojikistonda) nomlarni ko'rsatish mumkin. Inson tanasining azolariga o'xshatib ataladigan geografik nomlar rus va boshqa xalq tillarida ko'pchilik Ob' gubasi (Ob daryosining qo'ltig'i,) qo'ltiq ko'rfazi O'lik qo'ltiq

, Oqbosh tog', Ural tog'i (Osiyo va Yevropani belbog' singari bog'lab turadigan tog'lar zanjiri) Beltog' – (Hisor tog'ining tarmog'i) Qoraqo'l - (Qirg'izistondagi shahar – 1925-1992 yillarda Prijivalskiy deb atalgan) va boshqalar.

Oddiy sifatiy ma'nodagi so'zlarning geografik nomlarga aylanishi barcha xalqlarda uchraydi. Sahroi Kabir - arabchada Kata Sahro Gobi-mo'g'ilcha-suvsiz cho'l , Pereniy basklar tilida piren-tog', Denepr irmog'i "Desna"ning nomi-o'ng irmoqi Ivanova viloyatidagi Shuya shahri daryochasi. Nomi-chap irmoq so'zlari ekanligini geograf bilishi lozim. shu misollar geografiya fani uchun nomning kelib chiqishi bilan birgalikda uning ma'nosini bilish ham katta ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Odatda nomlar ma'nosini tahlil etish semantika deb ataladi. Geografik xususan hozirgi siyosiy va kundalik matbuotda yurtimizning geografik o'rniga nisbat berish Amudaryo bilan Sirdaryo oralig'i - ikki daryo orasidagi arabcha Movaraunnahr deb yuritiladi. Bu O'rta Asrda paydo bo'lgan nom arablar yurtiga nisbatan Amudaryoning orqasidagi yurt degan ma'noni anglatadi. Yevropacha kitoblarda transokseana - Oks orqasi- Amu orqasidagi yurt deb ham yuritiladi. aslidA Oks – O'qs – daryo, Amuning yunoncha nomi Movoraunnahrga qadar mahaliy xalqlar Vorajayhun yoki Vorozrut deb yuritganalri haqida ma'lumotlar yetarli.

Nomlarning lug'aviy ma'nosini bilish shu toponimning xususiyati va tarixi bilan bog'liq voqealikalarni bilish demakdir. Argentina davlatining poytaxti "Buenos- Ayres" - yaxshi havo manosida. 158 yilda ispanalr shaharga asos solib, xiristian dini avliyolari sharafiga - 29-may muqaddas uchlik kuni munosabati bilan "Ifattli Mariananing porti , uchlik avliyo shahri, yaxshi havoli shahar" deb atalganki, bu nomdan faqat "Yaxshi havo " - Buenos – Ayres qolgan Urugvay davlatining poytaxti-Montivedio shahrining nomlanishi quyidagicha: dastlabki paytlarda ispan kortograflari tog'larni raqamlar bilan belgilangan "Tog' – monte " ning joylanishiga qarab g'arbiy yoki sharqiy tog' deb xaritaga tushirilgan .1720 –yilda partuganlar bu yerda qo'rg'on barpo etib –joylashgan o'rniga ko'ra –garbdan oltinchi tog' –Monte- ve –rim raqami VI olti . Montevedio nomi bilan atalgan. Yokidunyodagi eng aholi ko'p Xitoy Xalq Respublikasininig poutaxti nomi –Pekin Beyetsizin –Shimoliy poytaxt manosidagi bo'lsa ,Osi yodagi eng rivojlangan davlat Yaponi poytaxti -Tokio so'zi ""Sharqiy poytaxt"demakdir .1457-yilda hozirgi imperatorsaroyi o'rni Ota Dokan degan kishi qasir qurib ,uni Edo deb ataganki ,bu so'z"daryo mansabi" demakdir . 1590-yilda imperator lashkarboshisi Edoni egallaydi. 1603- yilda esa Iyeyasu hokmiyatni qo'lga olishi bilan Edi Yaponiyaning amaldagi poytaxtiga aylandi .Shu davrdan boshlab shahar norasmiy oytaxt vazifasini o'taydi .1868-yilda imperator Mutsixito davlatning poytaxtini Kiotodan (G'arbiy poytaxt) Edoga ko'chirib ,uning nomini Sharqi poytaxt -Tokio ga aylantirdi .

Avstraliya –Janubiy yer , Grenlandiya-Yashil yer ,Islandiya-Muzloq yer, Missisipi-Katta suv ,Himolay-qorlar makoni, Qoraqurum –qorsiz o'rmonsiz

tog' va hakoza nomlarning ma'nosini bilish geogra f uchun kasbiy burch . Ammo har bir darsda muallim ,domla hech bo'lmasa 25-50 georafik nomni ishlatadi ,bu tomonimlarni eng muhimlarini ,diqqatga sazovorlarini bilish dars samaradorligi uchun nihoyatda muhi m . Nomning manosi va geografik o'rni-bular geografiya darsiga qo'yiladigan odatiy talablar , oddiy talab esa geografiyaning geografiya ekanligini ,uning qiziqarli va ommabopligini ta'minlaydi .Geografik nomlarning imlosi ,ya'ni transkripsiyasi –to'g'ri yozilishi o'quvchi savodxonligi uchungina emas ,geografiya bilan til predmetlarining o'zaro a'loqasi uchun zarur .Ona tilimizdagi ko'pchilik nomlarni ,albatta , o'q uvchi yozadi ,ammo qo'shaloq so'z bo'lsa – Mingbuloq ,Qatortol bo'lsa ,birga yozilishi yoki ayrim yozilishi o'zlashtirish katta ahamiyatga ega . Bunda o'zbek tilining qoidalari talabidan kelib chiqib , alohida ma'no bersa – (Yangi zelandiya) ayri –ayri qo'shimcha ma'no bersa (Yangi arim)qo'shilib yozilishini bilish muhim masala hisoblandi . Shuni ham aytish kerakki , kalka –tarjima nomlarni bilish –geografikn ta'limningyetakchi masalasi . Shimoliy Muz okeani ,Olovli yer orollari ,Yashil burun orollari ,Birlashgan Arab Amirliklari kabi minglab nomlar tarjimada beriladi .Yaponiyaning – “Quyosh chiqar mamlakat ”,Vensuela – Kichkina Vensuiya , Ulan – Ude –Ude daryosidagi qizi shahar ,Kolorada – bo'lgan daryo , Rio –negru -Qoradaryo va boshqa shunga o'xshash nomzod tarjima qijinmaydi .

Ayniv vaqtda bir ob'ekt nomi boshqasiga ko'chirilishi haqida ham bilish – ham ma'noni bilish ,ham imloni bilishga yordam beradi . O'zbekistondagi uchta viloytat nomi daryodan o'tgan (Qashqadaryo , Surxondaryo , Sirdaryo) to'qqistasining nomi shaharlar otidan o'tganligini ta'kidlash lozim . Jazoyer , Tunis ,Lyuksimbura ,Gvatemala kabi davlatlar nomi shahar ismi bilan atalsa ,Paragvay ,Kongo , Negir ,Sinegal ,daryolari nomi mamlakat nomiga aylangan . Xyddi shunday nomlar dengizning davlat ,oqim , okean qari nomiga o'tganligiga misolar ko'pchilik .

Geografik ta'lim va toponimikada eng nozik masalalardan biri , an'anaviy nomlar bo'lib , bunday nomlarni shu davlat xalqi tushunmaydi .Chunki –Albaniya o'z xalqida Germaniya –Doychland ,Finlandiya -Suomi , Parij –Pari ,Vena-Ven , Oltin shox buxtasi –Xalich va hakoza . Toponimlar va geografik atamalar haqidagi ta'limot –geografiya fanlarini bilish bilan qo'shilib ,o'qituvchi na o'quvchini Yer sayyoramizning obektlari va tabiatini ko'z oldimizda gavdalantirishning zaruri talabi deb qaramoq lozim .

Geografiya talimi jarayonida geografiyani qiziqarli tomonini oshirish uchun ta'riflanayotgan atama termin va nomlarning ma'no mazmuni va kelib chiqishini bilishga intilish buni imkoni boricha o'qituvchi o'quvchiga yetkazish muhim ahamiyat kasb etadi . Shu fikrlar nuqtai nazaridan o'z o'lkasining tarixi , tabiati ,boyliklarini o'rganadigan ekskursiyalar tashkil

etish ,tugarak ishini joylashtirish kabi sinfdan va maktabdan tashqari muhim ahamiyatga egaki bu tadbirlar DTS da vao'quv dasturlarida ko'zda tutilgan .

Qashqadaryo , Qarshi , Shahrisabz va boshqa toponimlarni chuqurroq o'rganish talab etiladi .Bu yerda biz “Qashqadaryo “ nomining etimologiyasi ,Qashqadaryoning viloyat sifatidagi tabiiy va iqtisodiy izohini keltirish bilan chegaralanamiz.

Bu borada o'lkaning toponimlarining tabiat bilan jamiyat haqidagi bilim maqsadini va axborot berishga qaratilgan. Faslga amalga oshirishni ta'lim etadi deyish mumkin. Avvalo o'z o'lkasining qolaversa faqat darslarda emas har kuni ommaviy axborot vositalarida eshitiladigan geografik nomlarning ma'nosini va atalish sababini bilish bugungi axobrotning tezkorligi davrning talabi hamdir. Ayni paytda o'zi yashab turgan o'lka o'zi mansub bo'lgan xalq o'tmishi va qadryatlarini hurmat qili sh, avlod ajdodlarning orzu-umidlari mujassam bo'lgan nomlar vatan tarixining bir bo'lagi bo'lganidan xalqning topqirligi va donishmandligini ko'rsatadigan geografik nomlar vatanga iftixor tuyg'ularini tarbiyalaydi. Muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Jahon hamjamiyatida ma'lumki A.Q.Sh lari Rossiya fidratsiyasi Yaponiya Xitoy va boshqa eng katta davlatlar bugungi kunda O'zbekiston o'zlariga strategig hamkor deb biladilar. Ana shu kelajagi buyuk o'zbekistonning neft va gazning 90% ni berayotgan g'alla va paxta kabi asosiy qishloq xo'jalik mahsuloti etishtirishda viloyatlar orasida birinchi o'rinda turgan. Qashqadaryo viloyatining nomi Yunesko va O'zbekiston hukumatining qarori bilan 2700 yilligi nishonlanayotgan viloyat Qarshi shahrining atalish tarixini va ma'nosini bilmaslik Qashqadaryolikman degan fuqaro uchun ham qarz ham farzdir. Viloyat odamlariga bu nomlardan iftixor qilishga ko'p bora xaqldirlarki faxrlanishga arzigulik tarixga ega bo'lgan bu yurtni o'zidan maydoni kichik aholisi kam iqtisodiyot salohiyati ustun bo'lmagan viloyatga besh yil davomida qo'shib yuborildi. Maydoni katta bo'lsada aholisi kamroq iqtisodiy potensiali ham u qadar yuqori bo'lmagan viloyatga birlashtirib yuborilishiga sal qoldi. Qashqadaryoni viloyat sifatida tugatish, jahon madaniyatiga yuzlab Nasafiylarni bergan Qarshi shahrini viloyat markazi bo'lish maqomidan mahrum qilishga harakatni har qanday Qashqadaryolik unutmasligi kerak. Maydoni jihatidan Qoraqalpog'iston Navoiy va Buxorodan keyin to'rtinchi 28 ming 400 km kv . aholisi soni bo'yicha Toshkent, Farg'onadan keyin uchunchi o'rinni egallagan.

Uzunligi 310 km havzasidagi suv yig'in maydoni 8780 km kv. Bo'lgan Qashqadaryo Hosor tog'larining qo'shni Tojikiston doirasidagi 3000 m balandlikdagi Tog'tosh davonidan kichik jilg'a sifatida boshlanadi. Qarshi dashtining Buxoro viloyati doirasidagi Qoravulbozor shahri yaqinida sug'orishdan ortgan qoldiq va oqova suvlar qum va sho'rhonlarga singib oqim tugaydi. Qashqadaryonin gko'p yilik o'rtacha suv sarfi 5,6 m kub./ sek yani 1 sek da uning o'zanidan 5,6 kba metr suv oqib o'tadi. Bu miqdordagi suv faqat daryoning tog' havzasidagi birgina o'zining yani Varganza qishlog'i yaqinidagi

o'lcangan suv sarfi bo'lib daryoning o'zidan ham sersuvroq Oqsuv Yakkabog'daryo Tanhoz daryo kabi chap irmoqlari o'ng irmoqlari umuman havzaning barcha maydonidan hosil bo'luvchi suv resursi 51,5 m kub/sek ni tashkil etadi. Bu hajmdagi suv asosan 8132 km kv. Ga teng havzaning tog'li doirasida hosil bo'ladi. O'rta Osiyo tabiiy sharoitida daryolar suvning yil bo'yicha taqsimlanishi eng muhim ahamiyatga ega bo'lib, ushbu ko'rsatkich daryolarning to'yinish yani oziqlanish manbalariga bog'liq bo'ladi. Qashqadaryo to'yinish bo'yicha mangu qor uyumlari kichik muzliklar mavsumiy qorlar erishida oziqlangani uchun qor va yomg'irdan to'yinadigan daryolar xiliga kiritiladi. Shu bois daryoning sersuv bo'lishi bahor oylariga to'g'ri keladi. Daryolarning sersuvlashish darajasi oqim modili ko'rsatkichi bilan ifodalanadi. Bir kv km maydonidan to'planadigan suv hajmi oqi modeli bo'lib, Qashqadaryo havzasida oqi moduli 12 raqamiga teng holbuki, qo'shni Zarafshon havzasida 20-25 l/sek tashkil etadi. Qashqadaryo asli amudaryoning o'ng irmog'i bo'lgan Zarafshonning chap irmog'idir. Garchi zarafshon Amudaryoga, Qashqadaryo Zarafshon endilikda yetib bormayotgan bo'lsada Qashqadaryo O'rta Osiyoning butun suv manbai Amudaryo havzasiga tegishlidir. Toponimikada ma'nosi va kelib chiqishi aniq bo'lgan oydin nomlar, muayyan tahlilni talab qiladigan nooydin nomlarga ajratish tasnifi bor. Shu jihatidan Qashqadaryo toponimi nooydin toponimlar jumlasiga kiradi. Darhaqiqat Qashqadaryo toponimining kelib chiqishi haqida tadqiqotchilarning fikrlari yakdil emas. Bu so'zning bir ma'nosi "Ser sharshara," "Tez oqar", "Tog' daryosi", "Qiya qirg'oqli suv oqimi" bo'lishi mumkin. Janubiy O'zbekiston joy nomlarining taniqli tadqiqotchisi QDU prof. T.Nafasovning yozishicha, bu nom Qashqa+daryo gidronimi sifatida shakllangan. Qadimgi turkiy tildagi Qash – tepa, balandlik qabariq joy do'nglik ko'tarilma cho'qqi tog' tizmasi tik qirg'oq va shu kabi bir – biriga monan yaqin bo'lgan mazmunini bildiradi deb hisoblaydi. Chunki hozirgi zaon qirg'iz, o'zbek tatar, Beshqir, va hakas tillarning ayrim shevalarida qash zo'zi shunday ma'noga ega tarzda ishlatiladi. XII asr yozma yodgorliklarda ham, qash so'zi huddi shunday mazmunga qo'lanilgan. T.Nafasov V.V.Radlov lug'atiga asoslanib, qash o'simta, qavariq – joy. Qubba joy baland qirg'oq degan mazmunga ega. Qash so'ziga - qa – afeksi qo'shilgan, Ugom –uyum, Urkach - urgach o'qar usv sifatida tahlil etgan. Chindan ham asotoyidil izlanish ko'pchilik turkiy tilarda qashqa so'zi tog'lik toqqa xos balandlikka tegishli mazmunda qo'llanilishiga adabiyotlarda ko'plab misollat topish mumkin. Toponimist A.Ishayev ham V.V.Radlovning lug'atiga asoslanib, Qashqadaryo Qashqa-buloq, qashqa suv gidronimlarini balandlikdan oqib tushadigan shiddatli tez oqar daryo bo'lganligi uchun shunday atalgan bo'lishi kerak deb hisoblaydi. T.Nafasov A.Ishayev va boshqa tadqiqotchilar singari mualliflarning mashhur rus sharqshunosi turkshunosi etnografi va areoligi VVRadlov ko'p jihatdan o'rinlidir. 1837-1918 yillarda yashab ijod etgan Radlov O'rta va syharqiy

Osiyoni o'rganish asoschilaridan biri 1898 yil Markaziy Osiyoga D.A.Klement boshchiligida ekspeditsiya uyushtirgan, yozuvchini o'qigan qadimgi ung'ur yozma yodgorliklarini o'rganish va elon qildirishga boshchilik qilgan olim turkiy tillarni – qiyosiy tarixiy o'rganish asoschilardan biri, turkiy tilar kelib chiqishi va dealiktlarini chuqur tahlil etgan “shimoloy turkiy tillarning gramatikasi” “Mangoliyaning qadimgi turkiy yozuvlari” nomli yirik asarlarida turkiy tillar etnonezi tasnifi va tarixiy dealektologiyasini asoslab bergan. Qashqadaryo toponimining pay do bo'lishi daryo oqib o'tadigan havzaning tabiatini mujassam etgan degan T.Nafasov, A.Eshlev kabi olimlarning fikrlariga biz ham bir darajada qo'shilamiz. Shuning uchunki, Qashqadaryo asosan tog' daryosi, o'z suvini tog'lardan yig'adi tekisliklarda esa daryo suvi sug'orishga sarflanadi. Tog' daryolarining oqim surati tez, shiddat bilan oqishi va Varganza qishlog'idan yuqori qismi -130-135 –km uzunlikdagi Qashqadaryoning uzani tog'lar orasidan tor vodiylar hosil qilib, o'tishi hisobga olinsa, daryoning tez oqar tog' daryosi bo'lganligidan shunday nom olganligiga astoydil ishonging keladi.

O'zi unchalik katta bo'lmasada Markaziy Osiyoda yangi yerlar ko'p o'zlashtirilgan, yoqilg'i xomashyo resurslarini qazib olishda dovrug' taratayotgan viloyatlarga nom bergan Qashqadaryogidromining atalishida bazi olimlar, aksari geografik –toponimistlar yana bir xususiyatga etiborni jalb etadilar. Qashqamoq ko'rib, ko'rib qolmoq, qashqaydigan daryo daryo bo'lgani uchun shunday nom olgan degan yaxminni bildiradilar. Qashqa – quruqlashish so'zida q bilan sh o'zaro o'rin almashish, qashqaga aylangan, so'ng qashqadaryo bo'lgan. Daryoning quyi qismiga nisbatan bu nom qo'llanilgan bo'lishi mumkin. O'rta osiyo joy nomlari va ilmiy geografik merosning bilimdoni bo'lga mashhur o'zbek geografi H.Hasanov ham ayni shu fikrni quvvatlashga moyillik bildirib, “Daryo tabiatida qashqa” lik bor deb yozadi. Bu o'rinda daryoning quyi oqimida uning o'rnida hpsil bo'ladigan ko'lmaklarga ishora etadi, shekilli, uzoqdan qaraganda o'zakdagi qurigando'ng' oqarib kulchalar qorayib, Ola – chalpoq –qashqa manzara kasb etadi. Qashqa tabiatli o'zan korinishga ega bo'ladi.

Toponimlar paydo bo'lishida qiziq bir qonuniyat bor. Evropada shu jumladan Rossiya, O'kraina, Belarussiya va boshqa davlatlarda daryo o'z sohilda o'rnashgan shaharlarga nom bersa, O'rta va Markaziy Osiyoda buning teskarisi shahar yonidan oqib o'tuvchi gidronimlar shu aholi yashash maskani nomi bilan yuritiladi; Amudaryo, Yakkabog'dar yo, G'uzordaryo, Kosonsoy, Kasbiysoy, Langardaryo singari bir darajada ma'lum va mashhur gidronimlar bularga yaqqol misol bo'la oladi. Shu qonuniyatni nazarda tutgan chamasi, mashhur sharqshunos akademik V.V Bartold Qashqadaryo gidronimining paydo bo'lishini Shahrisabzning qadimgi nomi Kesh bog'lab izohlagan. Keshkrud, Qashqrud –Keshsuvi, Keshdaryo yoki Kesh +i +Rud nomining fonetik o'zgargan varyanti deb hisoblaydi. Rud

– forsiyda daryo ,anhor , kanal ,suv , ariq ma’nosini bildiradi . Hirot yonidan oqib o’tuvchi – Hriru – Hirot daryosi –Hirot suvi – Tajand daryosi buning tiniq misoli . V.V Bartold qashqa komponentli nomlar bilan Qashqadar yoning Qashqa tog’ so’zining munosabati yo’q deb tushuntirgan . XX-asrning taniqli geogrif - toponemist olimi E.M Murzayev , V.V.bartold izohiga moyillik , Keshkrud – Keshrud –Sug’udcha nom turkiyga – o’zbekchaga Qashqadaryo keyinchalik Qashqadaryo deb tarjima qilingan bo’lishi mumkin deb yozadi . Darvoqe A.Navoiyning “Sab’iy sayyor” dostonida Shahrisabizning nomini .

Dedilar; Kishvari durur dilkash ,

Oti ham Shahrisabz erur , ham Kash , -deb

Yozganligining guvohi bo’ldiki V.V. Bartold , E.M.Murzayiv , T.Nafasov,P.Ravshanov va bohqa tadqiqotchilarningQashqadaryo nomi aslan Kesh -Shahrisabz –daryosi mazmunida paydo bo’lgan degan fikirlariga ishonch bildirsa bo’ladi .

Atoqli o’zbek toponimisti , geografiya fanlari doktori S.Qorayev Qzshqadaryo gidronimini bir necha xil tiniq tez oqar suv sohilida o’simlik kam yang qirg’oqli suv , yolg’iz tepa ma’nolarini keltirib, qatoriga yana nomining kelib, chiqishini etnonim urug’ qabila nomi bilan bog’laydi. Qashqa deb ataluvchi turkiy zabon urug’lar yashagan joylarda oqqani uchun Qashqa urug’iga mansub daryo, Qashqaliklar suvi sifatida nomlangan bo’lishi mumkin. Degan izohni yoqlaydi. Chunki Qashqa urug’i nomi qo’shilgan gidronim va oronimlar O’rta Osiyoning boshqa hududlarida siyrak bo’lsada uchraydi. Har qalay hozirgi Qashqadaryoning daryo va viloyat sifatidagi nomida aloqadorlik mashhurlik boshqalardan ajralib turishi aniq ko’zga tashlanish kabi asl turkiy o’zbekona ramziy ma’no mazmunlar ham birga o’xshab tuyiladi, bizga xullas Qashqadaryo mikrotoponimida tarixiy voqiylik , turkiygoy xalqlarining el-elatlik va til hususiyatlari ham , O’zbekiston hududidagi katta bir hududning o’ziga hos tabiiy geografik jihatlar ham tengma teng muhirlangan deb dadil aytish mumkin.

ADABIYOTLAR VA MATNNI TUZISHDA FOYDALANILGAN MANBALAR

1. O'zbekiston Respublikasining davlat tili to'g'risidagi qonuniga qo'shimchalar va o'zgartirishlar kiritish to'g'risida Toshkent 1995 yil 21-dekabr
2. O'zbekiston Respublikasida ma'muriy hududiy tuzilish toponimik ob'ektlarga nom berish va ularning nomlarini o'zgartirish masalalarini hal etish to'g'risida O'zbekiston Respublikasi qonuni Toshkent 1996 yil 30- avgust
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining O'zbekiston Respublikasidagi Ma'muriy - hududiy birliklar aholi punktlari tashkilotlar va boshqa toponimik ob'ektlarning nomlarini tartibga solish to'g'risidagi qarori. Toshkent –1996 yil 31-may
4. “O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining” O'zbekiston Respublikasidagi ma'muriy hududiy birliklar aholi punktlari tashkilotlariga va boshqa toponimik ob'ektlarga nom berish ishlarini tartibga solish to'g'risidagi 2004-yil 11 – avgust 383 sonli qarori
5. O'zbekiston raespublika geografik nomlarining o'zbek tilida yozilishi asosiy qoidalari , Toshkent O'zgeodezkadastr 2001 yil
6. Do'simov Z. , Egamov H “Joy nomlarining qisqacha izohli lug'ati” T. O'qituvchi 1977 yil
7. Murzayev E.M. “Toponimika populyariya” Moskva “Izdaniya Iznaniya ” 1973 yil
8. Kolonov B.H. Mamatov A. “Ommabop geografiya ” Toshkent Zarqalam 2006- yil (Geografik nomlarda muhrlangan tabiat av tarix bo'limi 70-108 betlar)
9. Barashnikov V. F. Znakome s detstva nozvaniya, M.Prosveshenie-1982
10. T.Nafasov, Janubiy O'zbekiston toponimiyasining etnolingvistik analizi T 1985
11. T.Nafasov O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati, T “O'qituvchi” 1988 y
12. T.Nafasov O'zbek nomnomasi Qarshi “Nasaf” 1994
13. H.Hasanov Geografik nomlar imlosi T “fan” 1967
14. H.Hasanov Geografiya terminlar lug'ati T “Fan ” 1964
15. H.Hasanov O'rta Osiyo joy nomlari tarixidan T. “Fan” 1965
16. H.Hasanov Geografik nomlar siri T “O'zbekiston” 1985
17. G'ulomov P. Geografiyadan qisqacha ruscha – o'zbekcha atamalar va tushunchalar lug'ati
18. S.Qorayev, P.G'ulomov R.Rahimbekov, Geografiyada izohli lug'ati T. “O'qituvchi ” 1979 yil
19. S.Qorayev Toshkent toponimlar T “Fan” 1991
20. S.Qorayev Geografik nomlar ma'nosi T “O'qituvchi” 1978
21. Juchkevich V.A Obshaya toponimika Moskva “Vishinaya shikola” 1980
22. SmolistkayaT.P. Gortajevskiy Toponimiya Moskv M Nauki 1982
23. Jalilov S. Nomlarda yurtimiz tarixi muhrlangan O'zbekiston ovozi gazetasi 2005 yil 10 fevral 17 (27352)